

חלק א'

פרק ראשון

חיפוש אחר חוליית קשר בין תולדות ישראל ומצרים

שתי ארצות ועברן

ארץ-ישראל בפאתי מערב אסיה, ומצרים בצפון מזרח אפריקה, ארצות שכנות הן. לעם ישראל דברי-ימים המתארים את תולדותיו מראשית צעדיו לאורך הדורות. בשחר ימיהם ירדו בני-ישראל, אז שבט נוודים, מכנען למצרים. שם נשאו בעול עבדות ושיעבוד; שם אף פרו ורבו והיו לעם. חוויית יציאתם רבת העלילות הינה הזיכרון היקר ביותר בתולדותיהם, ומסורת ישראל מספרת ביציאת-מצרים פעמים אין ספור.

תולדות מצרים מפליגות הרחק אל תוך נבכי העבר, אולם בדברי ימי מצרים, כך נאמר לנו, לא נשתמר כל זכר לשהותם של בני-ישראל שם ואף לא ליציאתם משם. לא ידוע מתי התרחשה יציאת-מצרים - אם בכלל התרחשה. מספר חוקרים טענו כי ישיבתם של בני-ישראל במצרים, שיעבודם שם, וסיפור יציאת-מצרים, אינם אלא מוטיבים מיתולוגיים. היעדר כל התייחסות מצרית למאורעות אלה, בין על אבן בין על פפירוס, מהווה לכאורה אישור לדעה זו. לעומתם טענו אחרים כי לא יתכן שעם ימציא אגדות על שיעבוד, שהרי אין בהן כדי לפאר את עברו, ולכן חייב להיות בסיס היסטורי למסופר.

אין הסכמה בין ההיסטוריונים ביחס לתאריך יציאת-מצרים, ורבות הן ההשערות שהועלו. אך מקובל עליהם שיציאת-מצרים התרחשה תוך התקופה הנקראת במינוח בן זמננו "הממלכה החדשה" של מצרים.

תקופות בתוהו, על כל כרכיו, עוסק בפרק הזמן המשתרע מקץ הממלכה התיכונה ועד כיבוש מצרים על ידי אלכסנדר הגדול (תקופות 5, 6 ו-7 בעמוד הבא) - כלומר תקופה בת למעלה מאלף שנה בתולדות המזרח הקדום.

עברה של מצרים מחולק לתקופות הבאות:¹

1. תקופה טרום-שושלתית -- שייכת ברובה לתקופת האבן המאוחרת (הנאוליתית).
 2. הממלכה העתיקה -- בה נבנו מרבית הפירמידות (המפורסמות מבין שושלותיה הן הרביעית, זו של ח'ופו, והשישית, זו של פפי).
3. תקופת הביניים הראשונה -- בה השתרר תוהו במצרים. השלטון המרכזי בוטל בתקופה אפלה זו, הכוללת את השושלות ה-7 ועד ה-10 עליהן כמעט ולא ידוע דבר.
4. הממלכה התיכונה -- כוללת את השושלות 11, 12, 13. מצרים הפיאודלית התאחדה בהנהגת השושלת ה-12, והספרות המצרית שיגשגה אז והגיעה לשיא שלא תדע כמותו שנית.
5. תקופת הביניים השנייה -- תקופת תוהו נוספת שנוצלה על ידי פולשים שנקראו בפי המצרים "עאמו", ובפי היוונים "חיקסוס". מלכי החיקסוס היו פרעוני השושלות 14 עד 17 והם רדו במצרים באכזריות.
6. הממלכה החדשה -- כוללת את השושלות 18, 19, 20. תחילתה עם גירוש החיקסוס בימי יעחמס, מייסד השושלת ה-18, הידועה מכולן. זוהי שושלתם של המלכה חאתשפט הנודעת; תחותמס השלישי², גדול הכובשים המצריים; אמנחתפ השלישי, בונה מקדשי הפאר בלוקסור ובכרנך; ואמנחתפ הרביעי, הכופר הגדול שהסב את שמו לאח'נאטון. אחרוני השושלת היו פרעונים פחות מפוארים. המלך הצעיר תות-ענח-אמון הוא הידוע שביניהם, (וזאת לא בשל הצטיינות שלטונו, עליו יודעים מעט מאד, אלא בשל אוצרות קברו שנתגלו בראשית שנות העשרים של המאה הנוכחית, ובשל המסתורין שאפף את מקום קבורתו). השושלת ה-18 שקעה בנסיבות שאינן נהירות דיין, וההיסטוריה קובעת שבעקבותיה באה השושלת ה-19, זו של סתי הגדול, רעמסס השני (הגדול) ומרנפתח. תקופת המעבר מהשושלת ה-19 לשושלת ה-20 אף היא לוטה בערפל. הבולט בין מלכי השושלת העשרים היה רעמסס השלישי, אחרון השליטים הגדולים של מצרים הקדומה. (ראה טבלא בע' 195).
7. הממלכה המאוחרת -- בה שלטו פרעוני השושלות 21 עד 30. הם היו מלכים נעדרים חשיבות שלא הותירו רשומות בעלות ערך. מספרים לנו כי אחדים מפרעונים אלה לחמו בארץ-ישראל ובבבל, אך המקורות לכך הם בדרך כלל לא מצריים, כי אם ברובם מקראיים. אחדות משושלות אלה היו לוביות או אתיופיות. אלה שבאו אחריהן, מאז 525 לפסה"נ היו כפופות לשלטון פרס; המאוחרות שבהן מרדו בפרסים. המלך המצרי האחרון סולק על ידי הפרסים בשנת 342. עשר שנים לאחר מכן, בשנת 332 לפסה"נ, נכבשה מצרים על ידי אלכסנדר הגדול.
8. תקופת שושלת בית תלמי -- בה שלטו צאצאיו של תלמי, אחד משרי אלכסנדר. תקופה זו הגיעה לקיצה עם מות המלכה קליאופטרה בשנת 30 לפסה"נ.

¹ מן הראוי לציין שהחלוקה ל"ממלכות" היא מודרנית; אך למצרים עצמם היו מושגים דומים על עברם. השווה VI, CE, Ranke, ע' 277-286. החלוקה לשושלות מקורה במנתן, איש-דת מצרי, מן המאה השלישית לפסה"נ, שכתב יוונית.

² ציון המלכים כ'ראשון', "שני" וכו', הוא סידור של חוקרים מודרניים.

תולדות עם-ישראל מימי יציאת-מצרים ואילך כוללות את הנדודים במדבר, שנמשכו לפי המסורת ארבעים שנה, את תקופות יהושע בן נון, השופטים, והמלך הראשון, שאול, שנמשכו כארבע מאות שנה, ואת ימי מלכי בית דוד. דוד כונן את מלכותו בערך בשנת 1000 לפסה"נ, ובמשך כמאה שנים בלבד, בתקופת מלכותם של שאול, דוד, ושלמה, היתה הממלכה מאוחדת. בימי יורשו של שלמה התפלגה הממלכה - מלכות ישראל בצפון ומלכות יהודה בדרום. בערך בשנת 722 לפסה"נ, לאחר כיבוש שומרון על ידי מלך אשור, סרגון השני, הוגלו עשרת השבטים לגלות ממנה לא שבו עוד. לאחר חורבן ירושלים על ידי נבוכדנצר, בשנת 587 או 586 לפסה"נ, גלתה יהודה לבבל. מגלות זו שבו לציון קבוצות קטנות מבני האומה לאחר כיבוש בבל על ידי כורש מלך פרס בשנת 538. קבוצות נוספות עלו במרוצת מאת השנים שלאחר מכן. אלכסנדר הגדול כבש את ארץ-ישראל בדרכו למצרים בשנת 332 לפסה"נ.

אם כי ארץ-ישראל ומצרים שוכנות זו לצד זו, "האמת היא כי הראיות שנמצאו במצרים המתייחסות ישירות למסופר במקרא, מזעריות להפליא"³. בתנ"ך מסופר על שבתם של בני-ישראל במצרים ועל יציאתם משם, אך לא נמצאה ולו תעודה מצרית אחת המתייחסת לכך. לעומת זאת, אין במקרא זכר למצרים במשך כל תקופת השופטים, אף כי לפי הכרונולוגיה המצרית המקובלת, ניהלו סתי, רעמסס השני, מרנפתח, ורעמסס השלישי, מלחמות בא"י בתקופת השופטים. ומאידך מסופר בתנ"ך כי בתקופת המלכים התקיימו מגעים חוזרים ונשנים בין ארץ-ישראל למצרים, ברוב המקרים עקב התקפות צבאותיהם של הפרעונים על ארץ-ישראל - התקפות שהפרעונים מהמאות העשירית ועד הששית (כלומר מתקופת המלכים בישראל) לא טרחו, משום מה, להזכירן.

מוזר הדבר שאין כל קשר של ממש בין תולדות מצרים וארץ-ישראל לאורך מאות בשנים. לפחות יציאת בני-ישראל ממצרים הוא מאורע שחייב היה להשאיר את רישומו בתולדות שני העמים ולספק בכך חוליית קשר ביניהם. לכן ננסה לקבוע באיזו תקופה בתולדות מצרים התרחשה יציאת בני-ישראל משם.

בין אם התרחשה יציאת-מצרים רק מאה או מאתים שנה לפני דוד המלך (לפי תיאוריות מסויימות), ובין אם חלה חמש-מאות שנה לפניו (בהתאם למשך תקופת הנדודים במדבר ותקופת השופטים), או, במלים אחרות, בין אם יצאו בני-ישראל ממצרים במאה ה-16, ה-15, ה-14, ה-13, או ה-12 לפסה"נ, כל התאריכים הנ"ל נכללים בתקופה הנקראת "הממלכה החדשה" של מצרים. קביעה זו לא היתה אי פעם שנויה במחלוקת; דעות החוקרים חלוקות רק באשר למלך מן "הממלכה החדשה" שלימיו יש לשייך את יציאת-מצרים.

3 Peet, בספרו "מצרים והתנ"ך", ע' 7. (פרטים מדויקים בביבליוגרפיה).

התיאוריות השונות לאיתור יציאת-מצרים בהיסטוריה המצרית

אם כי, כאמור, לא נמצאו בתעודות היסטוריות מצריות דברים מפורשים המתייחסים ליציאת-מצרים, קיימים בהן פרטים מסוימים שהעסיקו את החוקרים: גירוש החיקסוס בימי יעחמס, פלישת החבירו בימי אמנחתפ השלישי, תבוסת ישראל בימי מרנפתח - אלה הם שלושת האירועים העיקריים שעליהם מבססות אסכולות היסטוריונים שונות את התיאוריות שלהן. מחלוקת זו, אם חלה יציאת מצרים בתחילת או בשלהי הממלכה החדשה טרם יושבה:

יציאת מצרים בימי יעחמס, בתחילת הממלכה החדשה (1580 לפסה"נ):
התיאוריה המציבה את יציאת מצרים לתאריך המוקדם ביותר, מציבה אותה לימי יעחמס, מייסד השושלת השמונה-עשרה שפתחה את "הממלכה החדשה". לפי תיאוריה זו, זוהו בני-ישראל עם החיקסוס ויציאתם ממצרים זוהתה עם גירוש החיקסוס. זאת על סמך דברי מנתו, איש-דת מצרי, שכתב כי כאשר גורשו החיקסוס ממצרים עברו לסוריה ובנו שם את ירושלים¹.

יוסף בן מתתיהו (להלן יוספוס), ההיסטוריון היהודי בן המאה הראשונה לספירה, יצא בוויכוח "נגד אפיון", שטען כי עם-ישראל איננו עם קדום כפי שהם טוענים, ונגד מנתו, ששימש מקור לאפיון, אולם ברצותו להוכיח את קדמותו של העם היהודי, קיבל את הסיפור המזהה את העברים עם החיקסוס, ואף תמך בו. זיהוי בני-ישראל עם החיקסוס התקבל, ואף נדחה, פעמים רבות². אפילו כיום טוענת קבוצת היסטוריונים שיציאת-מצרים חלה בתחילת השושלת

1 מנתו, אם כי טען שהחיקסוס לאחר שגורשו ממצרים בנו את ירושלים, סיפר גם סיפור אחר, שהוא יחס לתקופה מאוחרת יותר, בו כתב כי מצורעים שבודדו בעואריש (Auaris) על גבולה המזרחי של מצרים, השתלטו על מצרים בעזרת "הסולומיתים" (אנשי ירושלים), וכי מנהיג המצורעים האכזרים, אוסרסיף, אימץ לעצמו את השם "משה" והנהיגם לארץ ישראל לאחר שגורשו.

2 יוליוס אפריקנוס, אחד מאבות הכנסיה הנוצרית, כתב, בהסתמכו על אפיון, כי בימי יעחמס (ראשון המלכים בשושלת השמונה-עשרה, שגירש את החיקסוס) התמרדו היהודים בהנהגת משה. אבזביוס, לעומת זאת, גם הוא מאבות הכנסיה, כתב ב"קאנון" שלו הערה לשם Cencheres, אחד מאחרוני המלכים ברשימת מלכי השושלת השמונה-עשרה: "בערך בזמן זה הוביל משה את היהודים בצאתם ממצרים".

מחלוקת זו, אם חלה יציאת מצרים בתחילת או בסוף השושלת השמונה-עשרה, טרם יושבה גם לאחר אלף ותשע-מאות שנה, אם כי דומה שהחוקרים המודרניים לא תמיד מודעים לכך שהם חוזרים על מחלוקת ישנה. התעלמותם מן המקורות הנוצריים הקדומים נראתה מוצדקת: וכי לא החשיב אוגוסטינוס את משה ואת פרומתיאוס לבני אותו דור? (Augustine, ספר 18, פרק 8).

השווה Olmstead, בספרו "קורות א"י וסוריה", ע' 128.

השמונה-עשרה, וכי סיפור היציאה אינו אלא הד לגירוש החיקסוס;³ אולם בהתחשב בעובדה שבני-ישראל היו משועבדים במצרים, ואילו החיקסוס היו משעבדיה של מצרים, הרי שיש לראות בזיהוי העבדים עם הרודנים האכזריים השערה דחוקה ביותר. לכן הועלתה גירסה נוספת, לפיה מעולם לא שהו בני-ישראל במצרים; החיקסוס ישבו בה ולאחר מכן עזבוה; ואילו בני-ישראל, שמסורות של עם זר הגיעו לאזניהם, אימצו והתאימו אותן לסיפורי עברם הם.

מלבד הסתירה שבזיהוי החיקסוס עם בני-ישראל - העריצים עם המשועבדים - קיים קושי נוסף בעובדה כי בימי יורשיו של יעחמס לא היה זמן מתאים לפלישת העברים לכנען. הפרעונים ששלטו אחרי יעחמס היו מלכים חזקים, ומקובל שארץ-ישראל היתה בשליטתם.⁴

יציאת מצרים בימי אמנחתפ השני (1450 לפסה"נ) וכניסה לכנען כ"חבירו":
קבוצת חוקרים גדולה רואה ברגע היסטורי אחר נקודת אחיזה לקביעת זמנה של יציאת-מצרים. בעמק הנילוס, במקום. המכונה על ידי הארכיאולוגים תל-אל-עמארנה, נתגלו אגרות כתובות על לוחות חימר מימי אמנחתפ השלישי והרביעי (אח'נאתון). ביניהן נמצאו אגרות ששוגרו מירושלים, המביעות חרדה ומזהירות את פרעה מפני פלישת "החבירו"⁵ הקרבים לירדן ממזרח. יש הרואים בחבירו את העברים. לפי תיאוריה זו חייבת היתה יציאת-מצרים להתרחש דור או שניים לפני שיגור האגרות.⁶ כלומר, בימי אמנחתפ השני.

הקביעה המקראית שמקדש שלמה נבנה ארבע-מאות ושמונים שנה אחרי יציאת-מצרים (מלכים א' ו,1), מצביעה על אמצע המאה החמש-עשרה לפסה"נ, וחשובים שנערכו מורים על שנת 1447. שנה זו חלה בימי מלכותו של אמנחתפ השני ולפיכך פלישה לכנען בשנת 1407 לפסה"נ היתה אכן תואמת את זמנם של מכתבי אל-עמארנה. התיאוריה לפיה היו החבירו פולשים עברים, נתמכת, לדעת גרסטנג, גם על-ידי תוצאות חפירותיו ביריחו. בחומת יריחו העתיקה נמצאו אותות רעידת אדמה וסימני שריפה שהחופר יחס לסביבות שנת 1407, כלומר לתקופת מכתבי אל-עמארנה.⁷ רעידת אדמה זו יכולה היתה להיות הגורם לנפילת חומות יריחו, שעה שבני-ישראל צרו על העיר.

3 Hall, בפרק "ישראל ושכניה", ע' 3; Budge, בספרו "מצרים", ע' 110; Gardiner, בספרו "שמפוליון", ע' 205 ואילך; וב X, JEA, ע' 88.

4 השווה Hall, כנ"ל, ע' 7.

5 יש הקוראים "חבירו" ויש הקוראים "עפירו".

6 GA, Meyer, כרך II, חלק 2, ע' 214.

7 Garstang בספרו "יסודות ההיסטוריה בתנ"ך", כתב: "הפלישה הישראלית... התרחשה בתקופה של

ארישות תחת שלטונו של אמנחתפ השלישי".

(7) על תוצאות חפירותיה של קתלין קניון - שנעשו אחרי ש-Ages in Chaos יצא לאור - ראה להלן

בפרק "ראיות נוספות".

קביעת יציאת-מצרים לימי אמנחתפ השני לכאורה מתאימה לכתובת לוגיה של התנ"ך. אולם, לדעת אגיפטולוגים אין זמנו של אמנחתפ השני מתאים לתעוזה כזו: "מכל התיאוריות, הרי שהצבת יציאת מצרים, לימי מלכותו של אמנחתפ השני, כדי להתאימה לתאריכים המסורתיים, מתקבלת פחות מכל על דעת ההיסטוריון של מצרים".⁸

הודגשה גם העובדה שכנען היתה תחת שלטון מצרים עד למהומות ששמו קץ למלכות אח'נאתון (1358 לפסה"נ), ואילו "יהושע לא מצא כל שלטון מצרי במהלך כיבושיו".⁹

שילוב בין תיאוריית "החיקסוס" ותיאוריית "החביר":

שילוב בין שתי התיאוריות הנ"ל הוצע אף הוא: בני-ישראל יצאו ממצרים בימי גירוש החיקסוס, והגיעו לארץ כשבטי החבירו בימי מלכותו של אח'נאתון. אולם לפי השערה זו נמשכה תקופת הנדודים במדבר למעלה ממאתים שנה, במקום הארבעים שבמקרא, ולכן היא נחשבת לבלתי סבירה.¹⁰

יציאת מצרים בסוף ימי אח'נאתון (1358 לפסה"נ) בשלהי השושלת ה-18:

סוף ימי שלטונו של אח'נאתון ושקיעת השושלת השמונה-עשרה בימי המלכים תות-ענח-אמון וא', היו תקופה נוחה להתקוממות וליציאת עבדים ממצרים. אולם לא נמצא דבר שניתן לפרשו, ולו אף כרמז, ליציאת-מצרים במשך תקופת המעבר שבין השושלת השמונה-עשרה לתשע-עשרה, ורק העובדה שהיה קיים אז מצב בו יכולה היתה להתאפשר יציאה כזאת תומכת בסברה זו. אף על פי כן מצא רעיון זה את דרכו לספרו של פסיכולוג¹¹ שניסה להראות, כי משה היה נסיך מצרי, תלמידו של אח'נאתון; כי אח'נאתון היה מייסד האידיאליזם המונותאיסטי; וכי בנפול שלטונו וכשסר חינו של הפלג הדתי שייסד, שימר משה את רעיונותיו בהקנותו אותם לעבדים, עימם יצא ממצרים.

יציאת מצרים בימי מרנפתח (1220 לפסה"נ) מהשושלת ה-19:

תיאוריה אחרת, המקרבת את זמן יציאת-מצרים עוד יותר, מתבססת על מצבת מרנפתח, בה כתב מלך זה, בן השושלת התשע-עשרה: "ישראל הושם, אין לו זרע, ח'ארו [ארץ-ישראל וסוריה הדרומית] היתה כאלמנה מפני מצרים"¹². דברים אלה נחשבים לאיזכור הקדום ביותר של עם ישראל בתעודה מצרית. אם כי לפי הכתובת לא טבע מרנפתח בים ואף לא הובס, ולהיפך, ניצח את ישראל והחריב את ארצו, ומכאן שהנסיבות אינן תואמות כלל את מסורת ישראל

8 Hall, כנ"ל, ע' 7.

9 Petrie, בספרו "ארץ ועם ישראל", ע' 56.

10 Peet, בספרו "מצרים והתנ"ך", ע' 74-75.

11 Freud, בספרו "משה ומונותאיזם". השווה Strabo, XVI, 2, ע' 35.

(11) אולם בנושא אח'נאתון ראה Velikovsky בספרו *Oedipus and Akhnaton*.

(12) תרגום לפי ש. ייבין (כמובא אצל צ'ריקובר, היסטוריה כללית: המזרח העתיק, ע' 132).

המפורשת, בכל זאת כיוון שזוהי הפעם הראשונה בה מופיע השם "ישראל" בכתובת מצרית, נחשב מרנפתח על ידי רבים לפרעה של יציאת-מצרים, וקודמו, רעמסס השני, לפרעה השעבוד¹³.

מכיוון שאחרי מרנפתח ניהל רעמסס השלישי, בן השושלת העשרים, מלחמה בארץ-ישראל נגד ה"פ-ר-ס-ת", או "פ-ל-ש-ת", שזוהו עם הפלשתים, ומכיוון שבכתובות המפורטות על מלחמה זו אין בני-ישראל מוזכרים כלל, משערים חוקרים רבים כי אותה עת טרם הגיעו לארץ. לכן יש המניחים שהם יצאו ממצרים בימי מרנפתח, אך לא הופיעו בארץ אלא לאחר פלישת הפלשתים, אשר נגדם לחם רעמסס השלישי. בהתאם לכך קבעו את פלישת הפלשתים לכנען כחמישים שנה לאחר יציאת-מצרים ושנים מספר לפני כיבוש כנען על ידי בני-ישראל.

לעומתם סבורים חוקרים אחרים, שאיזכור עם-ישראל בארץ ישראל בימי מרנפתח אינו תומך, אלא להיפך, סותר את ההשערה שמרנפתח היה פרעה של יציאת-מצרים. הם טוענים שאם מצא את בני-ישראל כבר בארצם, הוא לא יכול היה להיות פרעה של יציאת-מצרים¹⁴. מכשול נוסף הודגש אף הוא: אם אכן היה מרנפתח פרעה של יציאת-מצרים, הרי בני-ישראל חייבים היו להכנס לארץ לפחות דור אחד מאוחר יותר, כלומר בין השנים 1190 ו-1180 לפסה"נ. וכך נותרו, לפי תיאוריה זו, רק כמאה שנה עבור כל תקופת השופטים.

הנסיון לייחס את מועד יציאת-מצרים לימי מרנפתח (בערך 1220 לפסה"נ), שמקובל היה עד כה כהשערה סבירה לקה מאז ומתמיד בחסרון שהינו מאוחר במידה כמעט בלתי אפשרית¹⁵.

אף על פי שכניסת בני-ישראל לארץ בימי מרנפתח, ולא כל שכן בימי רעמסס השלישי (לאחר מלחמתו שם בשנת 1186 לפסה"נ) אינה מותירה אלא כרבע הזמן לקורות ימי השופטים ששפטו את העם במשך ארבע מאות שנה לפני שאול ודוד,

13 דעה זו מוצאים אצל Lepsius בספרו "מצרים, אתיופיה, וחצי האי סיני", ע' 449. אפילו לפני גילוי מצבת מרנפתח זוהה מרנפתח, על-ידי מלומדים לא מעטים, כפרעה של יציאת מצרים מפני שחשבו את קודמו, רעמסס השני, לפרעה השיעבוד - תפקיד שיוחס לו בגלל העיר רעמסס הנזכרת בספר שמות. הדבקים בתיאוריית החבירו אינם מקבלים זאת כטיעון בעל משקל. Montet, בספרו "הדרומה של עואריש" (ע' 144), כותב: "מספר היסטוריונים, הטוענים שערים אלה [פיתום ורעמסס] קודמות לרעמסס השני, מעריכים כי יתכן שאחד ממלכי השושלת השמונה-עשרה הוא שציווה על מלאכת הבניה."

עד לפני זמן קצר ניתן היה לראות על פסלו של מרנפתח, במוזיאון המטרופוליטן בניו יורק, שלט מודרני: "פרעה יציאת מצרים", ועל פסלו של רעמסס השני: "פרעה השיעבוד". ראה Winlock בספרו "פרעה יציאת מצרים", ע' 226-234.

14 "אם בני ישראל לא יצאו ממצרים עד למלכות מרנפתח, ואם דרכם במדבר ארכה ארבעים שנה, כיצד יכול היה מרנפתח להביס אותם בארץ ישראל בשנה השלישית למלכותו?" Mercer, בספרו "תות-ענח-אמון ואגיפטולוגיה", ע' 48 ואילך.

Hall 15, כל"ל, ע' 7.

בכל זאת טענה אסכולת היסטוריונים מסוימת בזכות תיאוריה זו:

הכניסה...לא יכולה היתה להתרחש אלא אחרי המלחמה האחרונה שנוהלה שם על ידי רעמסס-השלישי בשנת 1186 לפסה"נ... לא נותר מרווח זמן לאי-וודאות¹⁶.

שיקולים ארכיאולוגיים הובאו על מנת לתמוך בדעה זו. החפירות בבית-אל, כך טענו, "מורות על ישוב רצוף של בני המקום עד לנתק ברצף, אחרי 1200 לפסה"נ, בעטיו של הכיבוש הישראלי". לפיכך הסיקו כי עבור פלישת בני-ישראל לארץ "לא יתכן תאריך מוקדם יותר"¹⁷.

אולם באחת הכתובות של רעמסס השני וכן בכתובת של סתי, קודמיו של מרנפתח, כבר נזכר "אשר" בארץ ישראל. התייחסות זו לאחד מ"ב השבטים כבר בארץ ישראל, ואחרות דומות, הניעו מלומדים אחדים לשער שיציאת מצרים התרחשה גלים גלים.

שילוב "תיאורית החביר" עם "תיאורית מרנפתח" עורך את המאורעות כך: "בהיכנס 'העברים' ['החביר'] לכנען, היו עדיין בני-ישראל במצרים... כל בני-ישראל היו עברים, אך לא כל העברים היו בני-ישראל. כך שבעוד בני-ישראל, כלומר שבטי יעקב, היו במצרים, התדפקו שבטים עבריים אחרים על שערי כנען"¹⁸.

המפשרים מבין החוקרים הציעו את הפתרון הבא: "מקצת העברים נותרו במצרים לאחר יציאת הרוב המכריע"¹⁹.

הפער בין הדעות גדול אף יותר: נאמר לנו שתיארוך יציאת-מצרים בימי מרנפתח "הינו מאוחר במידה כמעט בלתי אפשרית" אולם אחד החוקרים קרא תגר על כל שאר הסברות גם יחד בטענו שבני-ישראל לא יצאו ממצרים בימי מרנפתח, אלא להיפך, נכנסו אליה בימיו;²⁰ בימי שלטונו חצו אסייתים את הגבול המצרי, ונרשמו על ידי השלטונות כמהגרים.

הנסיון לגשר על פני הבלתי ניתן לגישור הינו חסר תוחלת. כל קבוצה מצביעה על העיוותים שבהם משופעות התיאוריות של יריביה. מאתים שנות נדודים במדבר מפריכות תיאוריה אחת; מאה שנים בלבד עבור תקופת השופטים סותרות אחרת, וכך הלאה. בפני כולן גם יחד ניצב אותו מכשול: "בהתאם לכל

16 Petrie, בספרו "עם וארץ ישראל", ע' 56.

17 אולברייט, כמצוטט על ידי Petrie, שם, ע' 57. אולם Wright ב BA, III, ע' 36, כותב כי "לפי דעתו של אולברייט" נכבשה בית-אל "בחצי הראשון של המאה השלוש-עשרה". ראה גם Albright, "התנ"ך והארכיאולוגיה בארץ ישראל", ע' 144, שם הוא מייחס את יציאת מצרים לתחילת המאה השלוש-עשרה.

18 Mercer בספרו "מקורות חוץ-תנ"כיים להיסטוריה של עם ישראל" מזהה את החביר עם העברים, ואת פרעה השיעבוד עם רעמסס השני, מאה שנה אחרי כן.

19 Peet, "מצרים והתנ"ך", ע' 124, בהתייחסו לתיאוריה של Driver ואחרים.

20 Eerdnians, II, 67.

שיטה כרונולוגית סבירה, נכלל תאריך פלישתם של בני-ישראל והתנחלותם בארץ בתקופה שבין 1500 ל-1100 לפסה"נ, תקופה בה החזיקה מצרים בארץ-ישראל כבחלק חיוני של האימפריה הסורית שלה²¹. אבל אם כך הוא הדבר, כיצד יכלו בני-ישראל לצאת ממצרים החזקה, ומשיצאו - כיצד עלה בידם להיכנס לארץ שנשלטה על-ידי המצרים? יתרה מזאת, מדוע מתעלמים ספרי יהושע ושופטים, המקיפים כארבע מאות שנה, מן השלטון המצרי בארץ-ישראל, ולמעשה אין מצרים מוזכרת בהם כלל?

נמצא אמנם הסבר לאפשרות שיציאת-מצרים התרחשה בימי שלטונם של פרעונים חזקים, אך לא נמצא הסבר כלשהו לשתיקתם המוזרה של ספרי יהושע ושופטים. וכך מסבירים את האפשרות שבני-ישראל יצאו ממצרים בימי פרעונים חזקים: הפרעונים היו אמנם חזקים, אולם יציאת-מצרים לא היתה אלא מעבר יומיומי של נוודים דרך הגבול המצרי. בבוא בני-ישראל למצרים בשנת בצורת, הם הורשו להיכנס, אולם היה עליהם לעבוד לטובת המדינה בתמורה להכנסת האורחים שהוענקה להם ולעדריהם. כאשר עזבו את מצרים, נתן להם פקיד היתר יציאה, ויתכן שאף רשם את דבר צאתם, אך היה זה מאורע שגרתי של מה-בכך מכדי להיות נושא לכתובת מצרית. "יציאת-מצרים היתה כנראה מאורע קל ערך בתולדות הזמן ההוא. כה קל ערך, עד כי המצרים, העם בו נגע הדבר ביותר, פרט לישראל, לא טרחו אפילו לתעדו"²². "צריכים פשוט לזכור מה היתה משמעותו של מאורע זה, או יותר נכון, עד כמה חסר משמעות היה עבור המצרים"²³.

אם נכונה נקודת השקפה זו, אזי קלושה תקוות הארכיאולוגים למצוא במצרים מקבילה כלשהי לספר שמות, ולהיסטוריונים אין כל בסיס לפיו יוכלו לקבוע את זמנו של מאורע חסר משמעות. אם המצרים אפילו לא טרחו לתעד את יציאת-מצרים יתכן שהחיפוש אחר מאורע שעבר וחלף בלא תשומת לב מצד בני אותו דור, אינו אלא בזבוז זמן ומאמץ.

21 Garstang, בספרו "יסודות ההיסטוריה בתנ"ך", ע' 51.

22 I, Baron, 16.

23 I, KS, Winkler, 27; השווה גם Peet, בספרו "מצרים והתנ"ך", ע' 21: "יתכן מאד שהשהות

במצרים היתה בקנה מידה כה קטן עד שהמצרים מעולם לא מצאו לנחוץ לתעד זאת."

הסברי ביקורת המקרא למכות מצרים

הסיפור המקראי אינו מתאר את יציאת-מצרים כמעשה שגרתי, אלא כמאורע שהיה מלווה זעזועי טבע אדירים.

אותות חמורים ומבשרי רע קדמו ליציאת-מצרים: ענני אבק ועשן הקדירו את פני השמים וצבעו את המים שלתוכם שקעו בגוון אדום כדם; האבק חיבל בבשרם של אדם ובהמה; בחום הלוהט התרבו חרקים ורמשים ששרצו בכל; חיות פרא רדופות חול ואפר פרצו מערוצי המדבר אל משכנות האדם; מטר איום של אבני ברד ניתך ארצה ואש הילכה על פני האדמה; רוח קדים נשאה עימה נחילי ארבה שהחשיכו את פני השמים; משבי פיח נשבו גל אחר גל, יום ולילה; הקדרות הפכה ללילה מתמשך, והחושך הסמיך כיבה כל קרן אור; ואז באה המכה העשירית והמסתורית מכולן: ה' "פסח על בתי בני-ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל..." (שמות י"ב, 27). העבדים, שבתייהם לא ניגפו, נתבקשו תוך זעקה גדולה ומרה לצאת מן הארץ בו בלילה. בשחר האפור מפּיח יצא המון העם, בהותירו מאחריהם תילי חרבות ושדות חרוכים שאך תמול שלשום היו ערים וכפרים נושבים.

ישנן שתי גישות ביקורתיות לסיפור המכות כמסופר בספר שמות, פרקים ז' עד י"א¹. האחת גורסת שזהו סיפור אגדה²; הסיפור נותח ונבדק, ומצאו שבמקור סיפורה האגדה על מות יורש העצר; לאחר מכן הורחב סיפור מותו של אדם אחד למגיפה בה מתו כל הבכורות³. ברבות הימים, היתה המכה האחת לשלוש; אך מספרי המעשיות לא אמרו די, הם חזרו וגילגלו בסיפורם עד שהיתה בידם מעשיה בת עשר אפיזודות.

לפי גרסמן: "אין אמת היסטורית ביסוד אף אחד מקבצי אגדות אלה. המכות הינן תחליף מאוחר לסיפורי נסים קדומים יותר, אלא שנסים מעולם לא אירעו בשום מקום"⁴. "ומכיוון שהמכות ואף הנסים אינם עובדות היסטוריות, לא ניתן להסיק מסקנה כלשהי לגבי מועד יציאת-מצרים"⁵. וכאשר בחן את הדבר

1 בתהלים בפרקים ע"ח ו-ק"ה מתוארות המכות בשינוי קל ובסדר קצת שונה.

2 Gardiner בספרו על "שמפוליון", ע' 205 כותב: "יש לראות את פרטי הסיפור כלא פחות מיתולוגיים מאשר פרטי בריאת העולם שבספר בראשית."

3 Meyer, בספרו "מקום מוצאם של בני ישראל", ע' 30, טוען שהמכה היחידה בגרסה הקדומה של האגדה היתה מכת הארבה. הוא כותב גם: "אין כל מסורת-עם בסיפור המכות. הן פרי יצירתו של המספר." (שם, ע' 31).

4 Gressmann, בספרו "משה וזמנו", ע' 107.

5 שם, ע' 108.

באמצעות "ניתוח ריאליסטי טהור", נחשפה "הטכניקה המתוחכמת" של המספרים: "אלו שיקולים מתוחכמים: על ידי הברד הושמדו רק הפשטה והשעורה כי היו כבר בשלות, אך החיטה והכוסמת נותרו כי דרכן להבשיל מאוחר יותר. פירוש זה הוסיפו כדי שבמכה הבאה ישאר לארבה משהו לזלול"⁶. לעתים, לדבריו, איבדו רוקמי האגדות את שליטתם העצמית, כפי שאפשר להיווכח מהסיפור על השחין: "אבעבועות שחין אינן פורחות באויר כמו פית, ובכל זאת... נדרש משה לזרוק פית כבשן השמימה"⁷.

הגישה השניה ביקשה למצוא הסבר טבעי למכות מצרים: בסתיו ובאביב נושבת במצרים רוח קדים מדברית, הנקראת חמסין ("חמישים"), כי במשך כחמישים יום בשנה נושבת רוח זו ונושאת עימה ענני אבק מן המדבר. צילומים הוצגו כדי להראות את השמים הקודרים בימי החמסין. רוח המדבר עלולה להביא בכנפיה נחילי ארבה המסתירים במעופם את פני השמים ואת עין השמש. הגוון החום של מי הנילוס, במיוחד לפני הגיאות, מוכר היטב לכל תייר, ותצפיות מיוחדות נערכו בקרבת אשדות הנילוס ותוארו בפרטי פרטים⁸.

הכינים, הפרעושים, והצפרדעים של מצרים בת-זמננו שימשו נושא למחקר מדוקדק של מלומדים מכובדים. שוב ושוב חזרו והצביעו על העובדה, שסדר המכות כמתואר בספר שמות זהה לרצף המטרדים שנגרם מדי שנה בשנה על ידי האקלים והשרצים במצרים של תקופת השלטון הטורקי, ובמידה רבה גם כיום. גישה זו לסיפור המכות הופכת אותן לתופעה עונתית החוזרת כל שנה. מה פלא איפוא שהן הרשימו את המצרים באותה מידה שהרשימה אותם כניסתם ויציאתם, שנה שנה, של כמה נוודים על עדריהם.

במשך מאות בשנים העסיק סיפור המכות את תשומת ליבם של אלפי חוקרים. המאמינים שבהם לא היקשו קושיות; המשכילים שבהם הגנו על המסופר בהוכיחם כי המעשים המופלאים לא היו אלא תופעות של מה בכך; והביקורתיים שבהם דחו את סיפור המעשה מכל וכל, בהסבירם שאינו אלא מיתוס שמקורו מאוחר יחסית.

ספר שמות ממשיך ומספר כיצד נרדפו בני ישראל על ידי פרעה. הלילה היה נורא; רוח עזה השתוללה כל אותו לילה, ועם שחר נבקע הים ובני ישראל עברו "והמים להם חומה מימינם ומשמאלם"; הרודפים, "כל סוס פרעה רכבו ופרשיר", באו בעקבותיהם. ואז שבו מי הים ופרעה וכל חילו אבדו במצולות.

6 שם, ע' 73.

7 שם, ע' 92.

8 כבר ב-1677 הבחין ואנסלב (Vansleb) שמי הנילוס שינו את צבעם מירוק לאדום חום. "כאשר הנילוס מתחיל לגאות בשלהי יוני צובע הסחף האדום, היורד מהרי אתיופיה, את מימיו בצבע כהה הנראה כמו דם באור השמש השוקעת". Sayce, בספרו "ההיסטוריה הקדומה של העברים", ע' 168.

נעשו נסיונות להסביר גם את סיפור קריעת ים סוף כתופעת טבע רגילה. קשה היה לתת אמון במרכיב הנס שבו; אך התיאור החי של הלילה, של הסופה, ושל הנחשולים האדירים, רמז שמאורע כלשהו אכן התרחש, מאורע שאת זכרו הלבישו ברבות הימים בלבוש אגדי⁹. החזרה המתמדת של מסורת ישראל, לאורך כל הדורות, אל חוויה שהתנסו בה ליד הים, חיזקה אף היא את ההנחה שאין סיפור המעשה בדוי כולו. ההיסטוריונים מסכימים שהמסורת היקרה ביותר של העם מקורה על חוף ים סוף.

נהר או ים שנבקע לשניים הינו מוטיב נפוץ בפולקלור. לרודפיהם של בני-ישראל קרה כנראה אסון, אך לא כתוצאה מים שנגזר לשניים, אלא מנחשול גיאות שנתעצם על ידי הסופה.

אולם ברור שהסבר המבוסס על תנועות גיאות ושפל אינו מתקבל על הדעת. בין אם עברו בני-ישראל במפרץ סואץ או במפרץ אילת, בין אם בימה הסירבונית¹⁰ (המחוברת לים התיכון) או באחד האגמים הפנימיים, כגון אגם תמסח או הימה המרה (שדרך מימיהם הקשורים בתעלת סואץ מפליגות כיום האניות מהים התיכון לים סוף) - אין בכל מקווי המים האלה תנועות ניכרות של גיאות ושפל - לא בים התיכון, לא בים סוף, ובוודאי שלא באגמים הפנימיים.

הסבר סביר יותר לא היה מסתמך איפוא על גיאות ושפל, והיה מסתפק בסופה: מקצת מרכבות המצרים טבעו בים כאשר התנפצו גליו אל החוף. אז שרו בני-ישראל את שיר גאולתם ושאו את ההשראה ממנה רקמו ברבות הימים את המעשיה המופרזת של קריעת ים סוף. וכי כיצד יתכן שאין זו אלא מעשיה מופרזת אם דברי ימי מצרים אינם יודעים דבר על ים הבולע מלך ורכבו, ואילו צאצאיהם של הנמלטים משיעבוד קשרו לעצמם זרי תהילה במעשה על סופת פלא עליה אין כל עדות מצרית?

וכי יש, אם כך, טעם לנסות ולהראות כי סופת רוח מזרחית, הנושבת כל הלילה מסוגלת לגרום לים שיסוג לאחור, וכי שינוי פתאומי בכיוונה של הרוח עלול היה להטביע צבא הצועד ביבשה? אכן מוזרה ההתמדה בה דבק עם-ישראל בסיפור זה, בראותו בו את המאורע הדרמטי ביותר בקורותיו.

בני-ישראל הנמלטים, לאחר שניצלו, הגיעו למדבר. ספר שמות מספר שעמוד ענן הלך לפנייהם ביום ועמוד אש בלילה. הסבר פשוט נמצא גם לנס זה: בראשן של שיירות נישא בדרך כלל לפיד מורס כלפי מעלה כדי להראות את הדרך לאורחה הנעה. בגלל חום היום מבכרות השיירות לנוע בלילה, והזפת

9 Gressmann, כנ"ל, ע' 117: "התמונה מתוארת בצורה כה חיה עד שכל פרט עומד לפני עיני רוחנו ואפשר כמעט לחשוב שזהו תיאור אמיתי של מאורעות היסטוריים, אלמלא הנסיים. התיאור החי אף הוא סימן היכר של אגדה."

10 Gardiner בספרו שמפוליון, ע' 205 ואילך; גם ב X, JEA, ע' 82 ואילך.

הבוערת והעשנה של הלפיד נועדה למנוע אובדן אדם וגם להפחיד את חיות המדבר¹¹.

אם כי ביאור זה הוא המקובל והמצוי במילונים מקראיים רבים, הוא פשוט מדי. עמוד הענן והאש עשה רושם עמוק על בני-ישראל; נאמר עליו שהוא היה "מלאך ה'". וכי לא ידעו בני-ישראל את מנהגי השיירות במדבר, וכה התרשמו ממנהגים פשוטים, וכה להוטים היו אחר מעשי נסים, עד שלפיד ביד מנהיג השיירה היה למלאך בעיניהם? היו שהסיקו שעמוד הענן והאש לא היה אפילו אשליה אלא רק המצאה של מספרי המעשיות.

במאה הקודמת פירסם צ'רלס ביק (Beke), אנגלי שהגה מספר רעיונות מוזרים, חוברת בשם "הר סיני - הר געש". בעמוד השער לספר הביא שני משפטים, האחד מספר שמות, והשני מהמשורר היווני פינדרוס¹². בפסוק מספר שמות ("ג, 21) כתוב: "...יומם בעמוד ענן לנחתם הדרך ולילה בעמוד אש להאיר להם...". השורה מפינדרוס מתארת את הר הגעש אתנה: "ביום עמוד עשן לוחט; אך בלילה אש אדמונית מתערבלת". לאחר שפתח בהקבלה זו, עבר ביק לתיאור המקראי של יום מתן-תורה:

"ויהי ביום השלישי בהית הבקר, ויהי קלח וברקים וענן כבד על ההר וקל שפר חזק מאד, ויחרד כל העם אשר במחנה...והר סיני עשן כלו...ויעל עשנו כעשן הכבשן ויחרד כל ההר מאד."

"וכל העם לאים את הקולות ואת הלפידים ואת קול השפר ואת ההר עשן, וירא העם וינעו ויעמדו מרחק."¹³

ביק הסביר את עמוד העשן והאש כעמוד יוקד של אפר וקיטור שנפלטו מהר הגעש. הוא הביא דוגמאות מאזורים וולקניים בהם התפרצויות הרי געש יוצרות לעתים ענני אפר שחורים המקדירים את פני השמים והנישאים למרחקים גדולים. התפרצויות הרי געש מלוות בדרך כלל ברעש ממעבה האדמה; רעידות אדמה והתפרצויות לבה מתרחשות לעתים קרובות בעת ובעונה אחת; רעידות אדמה המזעזעות את קרקעית הים יוצרות גלי גאות העשויים לסגת מן החוף, ולאחר מכן לשוב ולהציף את היבשה, בהותירם הרס בעקבותיהם. בים סוף, בהתאם להסבר זה, נגרמו ההפרעות על-ידי רעידת אדמה, ולמרכבות פרעה שהתנהלו בכבדות (שמות י"ד, 25) יש מקבילה בתיאור רעידת האדמה שליוותה את התפרצות וזוביוס בשנת 79, (בה נכחדו פומפיאה והרקולניאום). התיאור נשתמר במכתבו של פליניוס הצעיר אל טקיטוס: "קפאנו תחתינו בתוך מחזה מבהיל

11 ראה למשל Driver, ע' 113: "מנהג שיש עליו עדויות שונות, בו כלי מלא זרדים בוערים נישא בראש שיירה של עולי רגל".

12 Pindar, I, 22-24.

13 שמות י"ט, 16, 18; כ, 15.

ומסוכן ביותר. המרכבות שציווינו לרתום טולטלו טלטלה כה עזה, על אף היותנו במישור שטוח לחלוטין, עד שלא יכולנו לייצבן אפילו בעזרת אבנים גדולות. הים נראה כאילו נסוב לאחר ונסוג מחופיו ברעידות העווית של האדמה.¹⁴

הסברת המאורעות המופלאים של קריעת ים סוף ומעמד הר סיני, כתופעות סייסמיות או וולקניות, נתקלה בהתנגדות נמרצת, וביחס של בוז ולעג מצד דרגי כנסייה בכירים: "ידוע היטב שבמדבר לא קיימות כל תופעות וולקניות שבעזרתן ניתן להסביר מאורעות אלה. למעשה, כל הביטויים הם כאלה המשמשים כרגיל במקרא לתיאור סופת רעמים."¹⁵

ביק לא סבר שהר סיני המקראי נמצא בין שיאי ההרים של חצי האי סיני. עוד קודם לכן פירסם מחקר בו טען לרעיון התמהוני שמצרים המקראית אינה מצרים הידועה לנו, אלא איזו ממלכה אבודה בחצי האי סיני; בני-ישראל, בצאתם מאותה ארץ, חצו את מפרץ אילת והגיעו לחופו הערבי של המפרץ. ביק הכריז כי יהמר על שמו הטוב כחוקר המקרא, ואם תוענק לו תמיכה ציבורית יאתר את הר סיני בח'ד-רג'לה, "שהיה בעבר הר געש פעיל, אבל הוא כבוי זה דורות רבים". כאשר חזר ממסעו הכריז שהר סיני הוא הר נור, מזרחית לע'זר (Ghor), פסגה, שכמו מספר פסגות אחרות, אפופה הילה, אך לא נראה שהיתה אי-פעם פסגתו של הר געש. הוא הודה ש"טעה טעות גסה ביחס לאופיו הוולקני של הר סיני". הודאתו פורסמה לאחר מותו בכרך מוזהב, שונה מאוד בצורתו מהחוברת "הר סיני הר געש". שם תיאר את מסעו וכתב: "הנני נאלץ לכן להודות שטעיתי ביחס לאופיו הפיסי של הר סיני, וכי התיאורים המוזכרים במקרא לא היו וולקניים כשם שגם לא היו תיאורי סופות."¹⁶

כשלושים שנה לאחר שביק זנח את התיאוריה על אופיו הוולקני של הר סיני היא אומצה על-ידי מלומד אחר,¹⁷ ואחר כך על-ידי אנשי מדע נוספים,¹⁸ ולאחרונה חוזרים לעתים קרובות על הרעיון שאלהי ישראל היה אלוהות מקומית של הר געש; יחד עם זאת, לא מנעה קבלת דעה זו ממלומדים מסויימים לטעון נגד אמיתותו ההיסטורית של ביקור בני-ישראל למרגלות הר סיני.¹⁹

14 Pliny the Younger, VI, 20.

15 Stanley, בספרו "ההיסטוריה של הדת היהודית", I, 167.

16 Beke, בספרו על "סיוריו בערב ובמדין", ע' 436 ; 561.

17 DL, Gunkel, עמודה 3058 ואילך.

18 Meyer, "בני ישראל ומקום מוצאם", ע' 69 ואילך; Gressman, בספרו "מקור האסכטולוגיה

ביהדות", ע' 31 ואילך, וגם בספרו "משה וזמנו", ע' 417 ואילך. א. מוזיל טען שהר הגעש הכבוי, אל-באדר, הוא הר סיני.

19 Meyer, "ההיסטוריה עתיקה", כרך ב, חלק שני, ע' 210: "אין כל ספק שאת הר סיני יש לחפש בין הרי הגעש הכבויים הרבים של איזור ח'רה". השווה שם, ע' 205: "מאוד יתכן שהאגדה [על ההתנסות בסיני] השתייכה קודם לאיזה שבט בחצי האי סיני, ואחר-כך אומצה על-ידי בני ישראל כמעשה גדול של אלוהיהם". גם Gressmann (בספרו "משה וזמנו", ע' 418) טען שבני ישראל לא ביקרו בהר סיני.

התפרצות איתני הטבע

אם לא נגביל את עצמנו לפסוקים בספר שמות, שצוטטו כסיוע לרעיון שהר סיני היה הר געש פעיל, אלא נפנה לפסוקים רבים אחרים המתייחסים ליציאת-מצרים בספרי תנ"ך נוספים, נאלץ להגיע למסקנה הבלתי צפויה, שאם אכן פשוטן של המלים כמשמען, כי אז חרג היקף זעזועי הטבע הרבה מעל ומעבר לזעזוע שעשוי היה לגרום הר געש פעיל אחד. פעילות וולקנית התפשטה למרחקים, והר סיני היה רק כבשן אחד במרחב גדול של כבשנים עשנים.

ארץ, ים, ושמים נטלו חלק בזעזועי הטבע. הים הציף את היבשה, לבה פרצה מן האדמה הסדוקה. וכך מתוארת בתנ"ך התפרצות איתני הטבע:

תהלים י"ח, 8-16: ותגעש ותרעש הארץ ומוסדי הרים ירגזו, ויתגעשו כי חרה לו. עלה עשן... ואש... גחלים בערו... ברד וגחלי אש... ויראו אפיקי מים ויגלו מוסדות תבל...¹

בזעזוע גיאולוגי עצום שקעה קרקעית הים והמים פרצו אל הבקיעים שנפערו. הארץ רעדה, הרי געש פלטו אש ועשן ממעמקי האדמה, סלעים מותכים ניגרו לאורך העמקים, יסודות ההרים רעשו, והשמים לא פסקו מרעום:

תהלים צ"ז, 4-5: האירו ברקיו תבל, ראתה ותחל הארץ. הרים כדונג נמסו...²

פעילות סייסמית ווולקנית זו נזכרת שוב ושוב בהקשר ליציאת מצרים:

ישעיה ס"ד, 2: בעשותך נזראות לא נקוה, ירדת מפניך הרים נזלו.³

תהלים כ"ט, 8: קול ה' יחיל מדבר, יחיל ה' מדבר קדש.

שופטים ה, 4-5: ...ארץ רעשה... הרים נזלו... זה סיני...

הציטוט האחרון לקוח משירת דבורה, אחד הקטעים הקדומים במקרא. הדמיון הדתי רואה בביטויים אלה משל בלבד. הניתוח הביקורתי אף הוא רואה בהם רק השתפכות נרגשת, אך האמנם לא התרחש במציאות מאורע אמיתי כלשהו שאפשר היה ליחס לו את הביטויים האלה כפשוטם? האם רק לגיאות ולשפל במליחות מצרים מכוון הפסוק "ויראו אפיקי מים ויגלו מוסדות תבל"? אין הפולקלור נרקם ללא הבחנה עד כדי כך. ביסוד סיפורים אלה על שינויים

1 ראה רש"י שם: "ותגעש ותרעש הארץ: ...כשחרה לו ובא לנקום עמו ועבדיו מפרעה ומעמו געשה ורעשה הארץ."

2 ראה רש"י לתהלים צ, 1, שם הוא מייחס את אחד-עשר הפרקים מפרק צ ואילך, למשה.

3 רש"י: "בעשותך: במצרים..." "ירדת: להר סיני..."

גיאולוגיים, החוזרים ונשנים בעקביות בהקשר ליציאת-מצרים, כמו בפסוקים הנ"ל ובפסוקים רבים אחרים הדומים להם, חייבת להימצא חוויה בה נתנסה העם, ושאותה עיבד ועיצב הפולקלור. הנסיון שהתנסו בו היה כה נורא ומלא הוד עד שאפילו לאחר דורות רבים לא ניתן היה למחות מלב את ההתרחשויות המופלאות שהתחוללו בים ובמדבר לעיני עם שיצא מעבדות לחירות:

תהלים ע"ז: כי אזכרה מקדם פלאך... גאלת בזרוע עמך... ראך מים יחילו אף ירגזו תהמות... האירו ברוקים תבל, רגזה ותרעש הארץ... נחית כצאן עמך ביד משה ואהרן.

התגעשות איתני הטבע עוררו את בני-ישראל להתרגשות ולהתעלות:

תהלים קי"ד: בצאת ישראל ממצרים, בית יעקב מעם לעז... הים ראה וינס הירדן יסב לאחור. ההרים רקדו כאילים, גבעות כבני צאן... מלפני אדון חולי ארץ...

את הלילות תחת שמי המדבר הסוערים לא ניתן היה לשכוח. במשך כל שנות שבתם בארץ לא שכחו בני-ישראל את עוויתות המדבר, את נפץ ההר הבוער, ואת סער מי הים. מאורעות אותם ימים, כאשר חלו שינויים פתאומיים במבנה הטקטוני של הקרקע, היו למסורת החשובה ביותר של עם ישראל.

במסורת המקראית חוזר ונשנה תיאור מכות מצרים, כתופעות מקדימות לזעזועי איתני הטבע המתרגשים ובאים: כשיצאו ממצרים היו בני-ישראל עדים לנחשולים אדירים בים; לאחר שעברו כברת דרך במדבר התנסו ברעידות אדמה ונפעילות וולקנית בקנה מידה נרחב - כאשר תהומות נפערות לפתע, ומעינות מים נעלמים או פורצים במדבר⁴.

ההגיון מחייב לשאול: וכי עדות זו היא כולה כוזבת? ואם איננה רק אוסף של סיפורי בדים - היתכן שהמצרים לא הבחינו בדבר מכל אלה? ואם אמנם סבלה ארצם מאסון טבע כזה, האין אנו בדרך הנכונה בחיפושינו אחר רגע סינכרוני בתולדות מצרים וישראל? מדבר בקרבת מצרים זועזע על ידי רעידות אדמה. האם הצטמצמו הפרעות סייסמיות אדירות עוצמה אלה לשטח קטן יחסית? האם מוזכרת רעידת אדמה כלשהי ברשומות המצריות?

הספרות המקובלת העוסקת בהיסטוריה המצרית לא מזכירה כלל רעידת אדמה, ואף לא מכות טבע אחרות. אף על פי כן, ברצוננו להתמיד בשאלתנו. בהתמדה עיקשת זו מנחה אותנו השיקול כי יתכן שענין בעל משמעות גדולה עומד כאן להכרעה. אם יעלה בידינו לסייע לעד הניצב על הדוכן - תולדות מצרים הקדומה - להיזכר באסון טבע גדול, יתכן שנוכל לזכות ברמז יקר ערך לפתרון התעלומה שלפתחה נותרו כל הוויכוחים, זה למעלה מאלפיים שנה, ללא הכרעה.

4 במדבר ט"ז, 32; תהלים ק"ז, 33-35.

מכות מצרים - עד-ראיה מצרי

במבחן זה של ההיסטוריה, תהיה המסקנה תלויה בטיעון הבא ובחקירתו שתי וערב.

התחולל אסון טבע רב ממדים שתוצאותיו הורגשו במשך שנים. הרושם שעשה לא נמחה, והסיפור אודותיו נמסר מדור לדור והידהד שוב ושוב במקרא ובכתבים אחרים. האמנם אין למצוא כל זכר לכך בתעודות מצריות? או אולי באמת לא היתה יציאת-מצרים אלא מעבר עלום ושגרתי דרך תחנת גובי המסים של המלך בגבול המדינה? אם כן, כיצד היה הדבר לזכרון המרגש ביותר של עם-ישראל לדורותיו? מנין באו החזיונות על זעזועי טבע שקרעו ים ויבשה? האמנם אין למצוא בכתבים מצריים דבר על הזעזוע שפקד את הארץ ואת היאור, את הים ואת המדבר? האמנם נעלם כל זכר לכך?

מאחר ואין למצוא בספרות העוסקת בהיסטוריה המצרית זכר לאסון טבע כלשהו, יהיה עלינו לחקור את המקורות העתיקים עצמם.

לא ידוע באילו נסיבות נתגלה הפפירוס המכיל את דבריו של איפואר. לדברי בעליו הראשון (אנסטסי) נתגלה הפפירוס במוף. בשנת 1828 נרכש הפפירוס על ידי המוזיאון של לידן בהולנד, ונרשם שם בקטלוג כ"ליידן 344" הפפירוס כתוב פנים ואחור. הצד הקדמי (רקטו) והצד האחורי (ורסו) נבדלים זה מזה על-ידי כיוון רקמת הסיבים. סיפורו של איפואר כתוב על הצד הקדמי, ואילו על הצד האחורי הימנון לאליל. תעתיק שני הטקסטים פורסם על ידי המוזיאון יחד עם מסמכים מצריים אחרים¹. הטקסט של איפואר ערוך עתה בצורת ספר ובו שבעה-עשר עמודים, רובם מכילים ארבע-עשרה שורות של סימנים בכתב הירטי (כתב רהוט בו השתמשו לבלרי הסופרים, השונה מאד מכתב החרטומים הציוריים). מהדף הראשון נשתמר שליש בלבד, הוא חלקו השמאלי המכיל את סופן של אחת-עשרה שורות. מצב העמודים 9 עד 16 גרוע ביותר - נותרו שורות ספורות בלבד בראש העמודים ובתחתיתם - ובעמוד 17 לא נותרו אלא התחלותיהן של שתי השורות הראשונות.

הפירוש הראשון שניתן לטקסט של איפואר הובא במבוא לתעתיק הפפירוס כאשר פורסם לראשונה². הוסבר בו כי שמונת העמודים הראשונים של פני הפפירוס מכילים פתגמים או מושכלות, והעמודים הבאים אחריהם אמורים להיות פרק מתוך חיבור פילוסופי.

1 Leemans, "כתובות מצריות במוזיאון בליידן", חלק שני, רקטו; לוחות 105-113.

2 על ידי Chabas, פורסם פעם נוספת ב X, BE, ע' 133 ואילך, במיוחד ע' 139-140.

החוקר השני שניסה לתרגם את הטקסט (תשעת העמודים הראשונים בלבד) ראה בו קובץ פתגמים ואימרות חכמה שלוקטו למטרות הוראה³. חוקר אחר ראה בפירוס לקט של חידות⁴.

בתחילת המאה הנוכחית נעשה ניסיון לתרגם את הטקסט כולו. דברי איפואר נתפרשו הפעם כבעלי אופי נבואי: נחזו בהם ימי פורענות העתידים לבוא על מצרים. יתכן שהנביא הושפע ממצב פוליטי דומה בעבר, לפני עלות השושלת השתים-עשרה לשלטון⁵.

ב-1909 תורגם ופורסם הטקסט מחדש על ידי אלן גרדינר תחת הכותרת "דברי תוכחה של חכם מצרי, מתוך פפירוס הירטי בליידך". גרדינר טען שמכלול העדות הפנימית של הטקסט מצביע על אופיו ההיסטורי של המצב המתואר. מצרים היתה נתונה במצוקה; כל מבנה החברה התפורר; הארץ מלאה חמס ושוד. פולשים ארבו לתושבים חסרי המגן; העשירים נותרו מחוסרי כל ולנו בחוצות, בעוד דלת העם בוזזים את רכושם. "אין זו פורענות מקומית המתוארת כאן, אלא אסון לאומי מקיף ומכריע"⁶.

גרדינר, בעקבות לנגה, מפרש את הטקסט כדברי תוכחה של חכם בשם איפואר המכוונים כלפי מלך כלשהו, ומאשימים אותו באזלת יד שגרמה למהומות, חוסר ביטחון, וסבל לעם. "הכל יכול" שאליו מפנה איפואר את דבריו, הוא "כינאי שהיה מיוחס בדרך כלל לאלים גדולים, אך כאן כוונתו למלך"⁷. מכיוון ששורות הפתיחה של הפפירוס חסרות, ובהן, יש להניח, נזכרו שם המחבר ומאזיניו, מבוססת ההנחה על נוכחות המלך המאזין לדברי החכם, על הצורה שהיתה מקובלת בדוגמאות ספרותיות אחרות בתקופת הממלכה התיכונה. בהתאם לפירוש זה, נקרא הפפירוס במהדורתו של גרדינר, "דברי תוכחה של חכם מצרי".

3 Lauth, במאמרו "אמרות לקח מצריות קדומות".

4 Brugsch כמצוטט על-ידי Lange (ראה הערה הבאה).

5 Lange במאמרו "נבואות חכם מצרי", ע' 601-610.

6 Gardiner, "דברי תוכחה של חכם מצרי", הערה ל' 8:1.

7 Lange, כנ"ל, ע' 602.

זעזועי טבע במצרים

פפירוס איפואר איננו אוסף פתגמים (כדברי לאות, או שבס) ואף איננו לקט חידות (כדעתו של ברוגש); כמו כן איננו נבואה ספרותית (לנגה) או תוכחה המתייחסת לשינויים חברתיים מרחיקי לכת (גרדינר, זתה). זוהי הגירסה המצרית של אסון טבע גדול. הפפירוס הינו מגילת קינות, תיאור חורבן ואימה:

פפירוס איפואר 8:2: אבוי, הארץ סובבת כגלגל היוצר;
 11:2: הערים הרוסות, מצרים-עילית חרבה.
 13:3: הכל חרב!
 2:4: ...שנים של רעש. אין קץ לרעש.
 4:7: הארמון נהפך בן רגע.

מה פירוש המלים "רעש" ו"שנים של רעש"? מתרגם הפפירוס כתב: "יש כאן ללא ספק משחק מלים המבוסס על המלה *hzw* (רעש) שמשמעותו אינו מובן לנר". האם הכוונה ל"רעידת אדמה" ול"שנים של רעידת אדמה"? בעברית המלה "רעש" פירושה "שאון", "המולה", וגם "רעידת אדמה". רעידות אדמה מלוות לעתים קרובות ברעש ובהמולה תת-קרקעית, ותופעה אקוסטית זו מעניקה את שמה לזעזוע עצמו.

פפירוס 1:6: אהה לו רק תחדל הארץ מן הרעש, והמולה לא תהיה עוד.
 ככל הנראה חזרו ונשנו רעידות האדמה והארץ הפכה עיי חרבות, סדרי המימשל התמוטטו לפתע, והחיים בה היו ללא נשוא. הרעש וההמולה באו ממעבה האדמה. ארמון המלך יכול היה "להיהפך בן רגע" ולהיחרב, רק על ידי רעידת אדמה רבת עוצמה. הזעזוע חולל כנראה שמות גם בלב ים, שם נקלעו ספינות לתוך מערבולות; בקטע בו נאמר "הערים הרוסות" נאמר גם שספינות נסחפו ללב ים.

פפירוס איפואר מכיל עדות על אסון טבע המלווה רעידות אדמה, והוא מכיל דברי עד ראייה לתופעות כפי שנראו בשעת התרחשותם.
 נערוך השוואה בין כמה פסוקים מספר שמות לאלה שבפפירוס. מכיוון שלפני הופעת הספרים "עולמות מתנגשים" ו"תקופות בתוהר", לא נעשתה כל הקבלה בין המקרא לבין הטקסט של הפפירוס, ברור כי מתרגם הפפירוס (גרדינר) לא הושפע מן הרצון לדמות את תרגומו לטקסט המקראי.⁽¹⁾

(1) מאחר שלא מצאנו תרגום עברי לפפירוס, ניסינו עד כמה שאפשר להיות נאמנים לתרגומו של

גרדינר.

שמות ז, 21: ...ויהי הדם בכל ארץ מצרים.
פפירוס 2:5-6: מגפה בכל הארץ. דם בכל מקום.

שמות ז, 20: ...ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם.
פפירוס 2:10: הנהר הוא דם.

שמות ז, 24: ויחפרו כל מצרים סביבת היאור מים לשתות, כי לא יכלו לשתת ממימי היאר.

פפירוס 2:10: אנשים נרתעים מלטעום - בני אדם צמאים למים הדגים במים מתו, ושרצים, חרקים ורמשים התרבו.
שמות ז, 21: ...ויבאש היאר...

פפירוס 3:10-13: אלה מימינו, זהו אושרנו, מה נעשה? הכל חרב!
השחתת השדות מתוארת במלים אלה:

שמות ט, 25: ...ואת כל עשב השדה הכה הברד ואת כל עץ השדה שָׁקַר.
פפירוס 4:14: עצים הושחתו

1:6: אין למצוא פרי, גם לא ירק...

מכת הברד לוותה גם באש אוכלת. אש התפשטה על פני כל הארץ:
שמות ט, 23-24: ותהלך אש ארצה...ויהי ברד ואש מתלקחת בתוך הברד, כבד מאד...

פפירוס 2:10: אבוי, שערים, עמודים וחומות היו למאכולת אש.
אש זו לא הוצתה בידי אדם אלא ירדה משמים².
כתוצאה ממכת הברד נאמר בספר שמות:

שמות ט, 31-32: והפשתה והשערה נִפְתָּה, כי השערה אביב והפשתה גבעל. והחטה והקסמת לא נָפוּ, כי אפילת הנה.

היה זה לאחר המכה הבאה (מכת הארבה) שהשדות שממו לחלוטין.
במקביל למסופר בספר שמות (ט, 31-32; ו-י, 15) מספר הפפירוס שלא ניתן היה להעלות למלכות מיסי חיטה ושעורה; ובמקביל לפסוק "והדגה אשר ביאר מתה..." (שמות ז, 21) מסופר בפפירוס כי לא היו דגים עבור מחסני המלך:
פפירוס 10:3-6: מצרים התחתית בוכיה... הארמון גותר ללא מיסים, אם כי שייכים לו (לפי החוק) שעורה וחיטה, אווזים ודגה.
השדות שממו לחלוטין:

שמות י, 15: ...ולא נותר כל ירק בעץ ובעשב השדה בכל ארץ מצרים.
פפירוס 6:3: אבוי, התבואה נכחדה בכל מקום.
12:5: אבוי, נשמד כל מה שנראה עוד אתמול, האדמה נותרה שוממה כמו לאחר קציר הפשתה.

2 ראה הערות לטקסט של Gardiner בקשר ל"לייזן 345 רקטר" 3.3.1.

הקביעה שיבול השדות הושמד תוך יום ("כל שנראה עוד אתמול") מוציאה מכלל אפשרות את הבצורת, הסיבה השכיחה ליבול זעום. רק ברד, אש, או ארבה יכולים היו להשאייר את השדות שוממים "כלאחר קציר הפשתה" תוך יום אחד. מכת הארבה מתוארת במלים הבאות:

שמות י, 15: ...ויאכל את כל עשב הארץ ואת כל פרי העץ....

פפירוס 6:1: אין למצא פרי, גם לא ירק ... ועב.

מצב הבקר היה בכי רע:

שמות ט, 3: הנה יד ה' הוֹיָה במקנך אשר בשדה... דָּבַר כבד מאד.

פפירוס 5:5: כל החיות, לבם בוכה. נאנק הבקר...

ברד ואש גרמו למנוסת הבקר המבוהל:

שמות ט, 19-21: ועתה שלח העז את מקנך ואת כל אשר לך בשדה,

כל האדם והבהמה אשר ימצא בשדה ולא יאסף הביתה

וירד עליהם הברד ומתו. הירא את דבר ה' מעבדי פרעה,

הניס את עבדיו ואת מקנהו אל הבתים. ואשר לא שם לבו

אל דבר ה', ויעזב את עבדיו ואת מקנהו בשדה.

פפירוס 9:2-3: ראו נא, הבקר הופקר, ואין מי שיקבצנו. כל אחד לוקח

לעצמו את המסומנים בשמו.

המכה התשיעית, לפי ספר שמות, הביאה על מצרים חושך מוחלט:

שמות י, 22: ...ויהי חשך-אפלה בכל ארץ מצרים...

פפירוס 9:11: הארץ אינה אור...

"אינה אור", כלומר, "ללא אור" או חושך. אולם יתכן ששני המשפטים האלה

אינם מקבילים לחלוטין. השנים במדבר מתוארות כשנות נדודים תחת מעטה

עננים כבד³. לפי המסורת היהודית הועם אור השמש על ידי חשרת עננים במשך

שנים מספר לאחר יציאת-מצרים⁴. הציטוט מהפפירוס "אינה אור" נראה מקביל

יותר לקדרות שירמיהו מכנה "צלמוות" או "מאפליה". ההקבלה המצרית למכת

החושך המוחלט תובא בהמשך; תובאנה גם הקבלות נוספות ל"צלמוות".

3 ירמיה ב, 6, 31; תהלים ק"ה, 39.

4 במדרשים רבים מוזכרת חשרת עננים ששימשה מכסה לבני ישראל במדבר. ראה: תרגום יונתן

לשמות י"ב, 37, ופירוש יונתן לבמדבר ל"ג, 5; מדרש תנחומא פרשת במדבר סימן ב'; רש"י לשמות י"ז, 9, ולמדבר כ, 9; כ"א, 1; גינצבורג, אגדות היהודים חלק י', ע' 208, ובע' 286 הערות 241-245 מקורות חל"ל נוספים.

הלילה האחרון לפני יציאת-מצרים

לפי ספר שמות היה לילם האחרון של בני-ישראל במצרים לילה בו פגע המוות לפתע והפיל קרבנות בכל בית מצרי. מותם של אנשים כה רבים בלילה אחד, למעשה באותה שעה, שעת חצות, לא ניתן להסביר על ידי מגפה. מגפה לא פוגעת במקומות רבים בבת-אחת ונמשכת יותר משעה. סיפור המכה האחרונה נשמע כמו אגדה - היא שונה משאר המכות שאותן ניתן להסביר כתופעות טבע.

מכות מצרים תוארו כאן כמבשרות את תהפוכת הטבע שהגיעה לשיאה בקריעת ים סוף, כאשר התופעות במדבר נגרמו על-ידי עוותים בקרום כדור הארץ שבאו בעקבותיה. חיפשתי במקורות מצריים עדות לרעידת אדמה, במטרה לקבוע רגע סינכרוני בין קורות ישראל ומצרים. עדות זו, משנמצאה, העלתה יותר הקבלות והוכיחה יותר דמיון לסיפור המקראי משציפיתי. אכן, כפי הנראה, לפנינו עדותו של עד ראיה מצרי למכות.

בעיון מדוקדק בפפירוס, מתקבל הרושם שהעבדים היו עדיין במצרים כאשר פקד אותה זעזוע גדול שהחריב בתים והשמיד חיים ורכוש. זעזוע שגרם למנוסה כללית מן הערים, בעוד שהמכות הקודמות, יש להניח, גרמו למנוסה מאיזורי הכפר אל הערים.

קראנו שוב את התיאור המקראי של המכות. התברר שלא נפקד מקומו של מאורע בולט זה: זו היתה המכה העשירית.

בפפירוס נאמר: "הארמון נהפך בן רגע". כבר הודגש לעיל שרק רעידת אדמה יכולה היתה להפוך ולהחריב את ארמון המלך "בן רגע", ורק רעידת אדמה יכולה היתה לגרום למוות פתאומי של רבים בעת ובעונה אחת.

בשמות י"ב, 30,27 מסופר שהקב"ה

פסח על בתי בני-ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל...

ויקם פרעה לילה הוא וכל עבדיו וכל מצרים ותהי צעקה גדלה במצרים,

כי אין בית אשר אין שם מת.

חלק גדול של העם המצרי קיפח את חייו בזעזוע עז אחד. הבתים נפגעו

במכת זעם: בפועל נגף משתמשים במשמעות של מכה עזה או מהלומה.⁽²⁾

מאחר ובני-ישראל היו עבדים וישבו באיזור גִצות, שם עבדו בחימר, מן

הסתם גרו בבקתות עשויות חימר וקני סוף. בקתות כאלה הרבה יותר גמישות

מבתי לבנים או אבן, וניזוקות הרבה פחות ברעידת אדמה.

1 גרדנר מלווה את תרגום המלה overturned בדוגמה מסבירה: "to overthrow a wall".

(2) ראה אליעזר בן-יהודה למלה נגף, פירוש (ג): "נגף אדם" - נגע בו בחזקה פתאום בכח גדול;

אבן שושן למלה נגף: (1) הדף והיכה, פגע; (2) הנחיל תבוסה, הכריע; (3) הביא מחלה או מגפה.

שמות י"ב, 29: ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור בארץ מצרים מבכר
פרעה הישב על כסאו עד בכור השבי אשר בבית הבור...

פפירוס 3:4 וגם 6:5: אבוי, בני נסיכים הוטחו אל הקירות;
6:12: אבוי, בני נסיכים הושלכו לרחובות.

למראה גופות בני הנסיכים המרוטשים על מרצפות הרחובות האפלים,
פצועים והרוגים בין עיי החרבות, נכמרו רחמיו של עד הראיה המצרי. אולם הוא
לא ראה את יסורי הכלואים, כאשר בור כלאם כוסה במפולת האדמה, ורק רשם:
פפירוס 3:6: בית הכלא חרב³.

בסעיף הבא נדון בשאלה מדוע מציינים פסוקי המקרא "בכורות" דווקא.
שמות י"ב, 30: ...כי אין בית אשר אין שם מת.
ובהתאם בפפירוס:

פפירוס 13:2: בכל מקום נמצא קובר אחיו באדמה.
בשמות (שם) נאמר:
...ותהי צעקה גדלה במצרים...

ובהתאם, בפפירוס (14:3):

אנחות מלאו את הארץ, אנחות, קינה, ומספד.
אבזביוס ציטט את אַרְטֶפְנוֹס, מתוך ספר שלא שרד, בו ציטט ארטפנוס מקור
יותר קדום, בלתי ידוע, לאמור: "ברד ורעידת אדמה בלילה [של המכה האחרונה],
כך שהבורחים מפני רעידת האדמה נהרגו בברד, ואלה שתפסו מחסה מפני הברד
נהרגו ברעידת האדמה. ובאותה עת התמוטטו כל הבתים, ומרבית המקדשים"⁴
לפי אבזביוס, נפלו פסלי אלהי מצרים ונשברו לרסיסים⁵.

ובספר שמות י"ב, 12: ...בלילה הזה...ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים...
האדמה התאכזרה אף למתים בקבריהם, כוכי הקבורה נפערו והקבורים הושלכו
מתוכם.

פפירוס 4:4 וגם 14:6: אבוי, אלו שהיו בבית החניטה מוטלים על פני
הקרקע.

מסורת שנשתמרה באגדה מספרת כי בלילה האחרון בו ניגפה מצרים, נמצא
ארונו של יוסף על פני הקרקע, מחוץ לקברו.⁶

3 בהערותיו לקטע אחר מתרגם גרדינר "storehouse" בתור "prison".

4 Eusebius, IX, פרק xxvii.

5 שם.

6 ראה מדרש שמות רבה, בשלח, כ, י"ט; ראה גם גינצבורג, אגדות היהודים, חלק יא, ע' 1.

גם בעת החדשה הובחנו לעתים תופעות דומות שנגרמו על ידי רעידות אדמה חזקות.⁷

עובדים, קונן איפואר, נכנסו לחיי נצח בטרם ראו אור עולם.
במדרש רבה לספר שמות נאמר:

ומה שאמר 'לנגוף' מלמד שאף המעובדות שהיו ראויות לילד הפילו,
ומתו האמהות. והמשחית יצא וחיבל כל מה שמצא.⁸

7 השווה Osborn, על 127, המתאר רעידת אדמה בוולפאראיוו, צ'לי, בליל אוגוסט 15, 1906:
"ביקרתי במקום בהקדס האפשרי...בבתי הקברות שבמורד ההר הזדקרו ארונות מהקברים שזועזעו ונפערו."
8 מדרש שמות רבה, לא, י"ז, ה.

בכורות - בחירים

לסיפור המקראי אודות המכה האחרונה תכונה על-טבעית מובהקת בכך שכל הבכורות, ורק הבכורות, נהרגו בליל המכה¹. קשה להעלות על הדעת רעידת אדמה בה נהרגים הבכורות בלבד מאחר שהמאורעות מעולם אינם מגיעים לדרגה כזו של התאמה. הגישה הביקורתית השכיחה רואה משום כך במסופר סיפור דמיוני או תוצאה של שיבוש מאוחר בטקסט. בטרם יוצהר שכל הסיפור הינו סיפור מוזר שנוסף מאוחר יותר, מן התבונה יהיה לשאול האם יש לפרש את הפרט הנראה מופלא במיוחד - את המלה "בכור" כאן - במשמעות רחבה יותר.

ישעיה מ"ג, 20: ... כי נתתי במדבר מים נהרות בישימן להשקות עמי בחירי.

בספר שמות צווה משה:

שמות ד, 22-23: ואמרת אל פרעה, כה אמר ה' בני בכרי ישראל. ... ותמאן לשלחו, הנה אנכי הרג את בנך בכרך.

ה"בחירים" נקראים כאן "בכורות". אם ישראל היה הבכור צריך היה לנקום במצרים על-ידי המתת בכוריה. אבל אם ישראל היה הבחיר, כי אז צריך היה לנקום במצרים על-ידי המתת בחיריה.

בין "עמי בחירי" ל"בכרי ישראל" השורש "בחר"² הוא המציין את היחס בין ה' לבין עמו. ולכן "ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור בארץ מצרים" (שמות י"ב, 29) יש להבינו כ"כל בחיר מצרים", כמי שאומר "מבחר מצרים", או "בחירי מצרים".

מוות טבעי בא בדרך כלל על החלשים, החולים, והזקנים. לא כן רעידת אדמה; קירות הבתים קורסים על החזקים ועל החלשים כאחד. אדרבא, ברעידת אדמה נפגעים שוכני בתי אבן עשירים יותר משוכני בקתות חימר קלות. למעשה, אומרים המדרשים, אבדו כתשע עשרות מן העם המצרי³.

הרעיון מודגם בכמה פרקים בתהלים על-ידי שימוש בשני השורשים במקום בו ניתן היה לצפות לשתי מלים מאותו שורש:

1 אולם לפי מסורת האגדה, לא רק הבכורות אלא רוב האוכלוסיה במצרים נהרגה במכה העשירית. (ראה הערה 3 כאן).

2 השורש "בחר" פירושו לבחור או לבכר - דבר המעיד על קרבה מושגית של שני השורשים, נוסף לקרבה הפונטית.

3 גינצבורג, אגדות היהודים: "אמר לו פרעה: משה הלא אמרת לי אתמול: 'ומת כל בכור בארץ מצרים' ועכשיו תשע ידות מכל מצרים מתים". (כרך ג', חלק י, ע' 205).

ראה רש"י לשמות י"ב, 33: "כלנו מתים: אמרו לא כגזרת משה הוא שהרי אמר, ומת כל בכור, וכאן אף המשוטים מתים ה' או י' [חמישה או עשרה] בבית אחד (מכילתא)".

תהלים קל"ה, 4: כי יעקב בחר לו י-ה, ישראל לסגלתו.

8: שהכה בכורי מצרים...

תהלים ק"ה, 36: ויך כל בכור בארצם, ראשית לכל אונם.

43: ויוצא עמו בששון, בָּרְנָה את בחיריו.

תהלים ע"ח, 43: אשר שם במצרים אתותיו...

51: ויך כל בכור במצרים...

52: ויסע כצאן עמו...

56: ויִנָּסוּ ויִמְרוּ את אלהים עליון...

31: ואף אלהים עלה בהם ויהרג במשמניהם, ובחורי ישראל

הכריע.

האם כאשר הופנתה חמת ה' נגד מצרים ניגפו הבכורות, וכאשר הופנתה

כלפי ישראל היו אלה הבחורים⁴ שהוכרעו?

יתכן כי בכור פרעה מת בליל הרעש, ויתכן כי מותו של יורש העצר היווה

סיבה חיצונית לשינוי בחירים לבכורים. הסיבה הפנימית געוצה באותו מקור

שהפסיק את הסיפור על יציאת מצרים במקום המרגש ביותר - לאחר התמוטטות

בתי המצרים - במלים אלה:

שמות י"ג, 2: קדש לי כל בכור פטר כל רחם⁽⁵⁾ בבני ישראל

באדם ובבהמה, לי הוא.

13: ...וכל בכור אדם בבניך תפדה.

ירמיהו מעיד על כך שבני-ישראל לא צוו על עולות וזבחים ביום צאתם

ממצרים:

ירמיהו ז, 22: "כי לא דברתי את אבותיכם ולא צויתים ביום הוציא אותם

מארץ מצרים, על דברי עולה וזבח."

מתפקידם של עמוס, ישעיה, וירמיה היה להזכיר לעם שמשפט וצדקה

קודמים לעולות וזבחים.

עמוס ה, 22: "כי אם תעלו לי עלות ומנחתיכם לא ארצה..."

24: "ויגל כמים משפט, וצדקה כנחל איתן."

25: "הזבחים ומנחה הגשתם לי במדבר ארבעים שנה בית ישראל."

(4) השורש המשותף לבחיר ולבחור הצמיח למעשה שתי מלים נרדפות - בעברית ההיקש הערכי של

המלה בחור הינו חיובי תמיד: בחור - כארז, חסד, כהלכה, וכו'. (צ)

(5) מצווה מעשית שנצטוו בני ישראל בהקשר למכה העשירית היא מצוות "קדש לי כל בכור פטר כל

רחם..." (שמות י"ג, 2); ניתן לומר כי במכת בכורות לא היה גבול ברור בין "בכור" ו"בחיר" (שהיו מושגים

נרדפים בריבוד החברתי של התקופה), בין "בכור מן האב" או "בכור מן האם", אך במעשה הזכרון המעשי

הוצרכה התורה להגדרה מדויקת וקבעה "פטר רחם". (צ)

מרד ומנוסה

השתדלתי למצוא במקורות המצריים זכר לאסון טבע. מתוך תיאור הפגעים בפפירוס איפואר והשוואתו לסיפור המקראי מתקבל רושם חזק ששני המקורות מספרים על אותם מאורעות ממש.

יהיה זה אך טבעי לחפש בפפירוס רמז להתקוממות בקרב האוכלוסיה, למנוסת עבדים נדכאים מארץ מוכת אסון, וכן לאסון טבע בו נספה פרעה. אם כי בפפירוס הפגום אין התייחסות מפורשת לעם ישראל ולמנהיגיו, מתוארים בו באופן ברור שלושה מאורעות שבאו בעטיים של זעזועי הטבע: האוכלוסיה מרדה; המסכנים או "האביונים" נמלטו; המלך נספה בנסיבות יוצאות דופן.

אילו ניסיתי, בנוסף להקבלות הברורות לתיאור המכות, להוציא מן הפפירוס יותר משלוש עובדות אלה, הייתי חושף את עצמי להאשמה שהנני מנצל את מצבו הפגום של המסמך על מנת לתמוך בהנחות שנקבעו מראש. אך ההתייחסויות לזעזועי הטבע ולאוכלוסיה שהתמרדה ונמלטה אינן זו משמעות, מובנן ברור ואינו מניח מקום לאי הבנות. ולכן, כאשר בסעיפים הבאים אני מנסה למצוא הקבלות נוספות בכמה מן הפסוקים, אני עושה זאת בהסתייגות. הפפירוס ניזוק והינו סתום במקומות רבים. אם השוואה זו או אחרת איננה שלמה, או שרירותית, אין הדבר מוסיף אמנם, אך גם אינו גורע דבר מן העובדה, שנקבעה כאן, שסדרת רעידות אדמה והפרעות טבע אחרות, מלוות מגיפות, התחוללו במצרים והביאו חורבן על בני אדם, בעלי חיים, צמחיה, ומקורות מים.

האותות הראשונים של זעזועי הטבע המתקרבים גרמו לתסיסה במדינה, והמשועבדים נשאו נפשם לצאת לחפשי. הפפירוס מספר ש"אנשים העזו למרוד בנחש הנזר" (סמל הסמכות המלכותית) וכי סודות לחש הכשפים הקשורים בנחש נתגלו ברבים (6:6-7 עד 5:7). מסופר גם שזהב ותכשיטים "נענדו על צווארן של שפחות" (3:3-7); (השווה זאת עם שמות י"א, 2: "...וישאלו איש מאת רעהו ואשה מאת רעותה כלי כסף וכלי זהב").

קריסת בניני האבן, ההרוגים והפצועים בעיי המפולת, והתמוטטות פסלי האלילים, זרעו אימה ופחד. כל אלה נראו כמעשה אלוהיהם של העבדים.

שמות י"ב, 33: ותחזק מצרים על העם למהר לשלחם מן הארץ, כי אמרו קלנו מתים.

המצרים עתידים היו להשתמש במילים מרות אף יותר. לאחר שחזר ונשנה האסון לא הוסיפו עוד להביע אימה מפני המוות, אלא ביקשו את נפשם למות בפסוקים כגון אלה:

פפירוס איפואר 2:4: אבוי, גדול וקטן אומרים: 'מי יתן ואמות'.

14:5 ואילך: מי יתן ויהיה קץ לאדם, להריון וללידה! אהה, לו

רק תחדל הארץ מן הרעש, והמולה לא תהיה עוד.

השורות הבאות מספרות על אוכלוסיה הנמלטת מאסון: "אנשים בורחים... נוטים הם אהלים כשוכני הגבעות" (איפואר 2:10). בספר שמות נאמר כי על בני ישראל היה "למהר" (שמות י"ב, 33) וכי "לא יכלו להתמהמה" (י"ב, 39). מנוסה וחיים באהלים ארעיים היו מנת חלקם של רוב הניצולים, כל פעם שרעידת אדמה החריבה ערים, כפי שקרה פעמים רבות מאז ועד עתה. פחד שורר בקרב הניצולים פן יפקדם זעזוע נוסף.

"ערב רב" של מצרים הצטרף אל העבדים העברים ויחד איתם מיהרו לצאת למדבר (שמות י"ב, 38). תחנתם הראשונה היתה ב"סוכות" (י"ג, 20). הם מהרו לצאת את גבול המדינה. ביום הלך לפניהם עמוד ענן, ובלילה היה זה עמוד אש.

שמות י"ג, 21: ... יומם בעמוד ענן לנחתם הדרך ולילה בעמוד אש להאיר להם, ללכת יומם ולילה.

פפירוס 1:7: ראו, האש עלתה למרומים. היא יוצאת נגד אויבי המדינה.

המתרגם הוסיף כאן הערה: "האש" כאן באה בהקשר של אסון". לאחר התופעות הראשונות של זעזועי הטבע, ניסו המצרים להשליט סדר במדינה. הם עקבו אחר העבדים הנמלטים. "ואמר פרעה... נבכים הם בארץ, סגר עליהם המדבר." (שמות, י"ד, 3) "וירדפו מצרים אחריהם וישיגו אותם חנים על הים... על פי החירות..." (שם, 9). רוח קדים עזה נשבה כל אותו לילה ויבקעו המים. בנחשול מים אדיר חזר הים לאיתנו, והמצרים נסים לקראתו. "וישבו המים ויכסו את הרכב ואת הפרשים לכל חיל פרעה הבאים אחריהם בים, לא נשאר בהם עד אחד." (שמות י"ד, 28)

פפירוס איפואר (2-1:7) מתעד רק שפרעה אבד בנסיבות בלתי רגילות "שכמותן לא קרו מעולם". המצרי כתב את קינותיו ואף בשורות הקטועות ששרדו ניתן להבחין בהן:

בכי... הארץ היא... בכל עבר... בכי...

החיקסוס פולשים למצרים

לא נותרה עוד כל סמכות ממלכתית במצרים. במרוצת השבועות הבאים הופקרו הערים לביזה. מערכת המשפט חדלה לתפקד. האספסוף חיטט בעיי החרבות ובין הריסות מחסני המלכות וגנזכי הממשל, בהם נשמרו חוזים, שטרות, ותעודות-בעלות על מקרקעין.

פפירוס איפואר 9:6: אבוי, החוקים שבהיכל המשפט מושלכים החוצה

אנשים דורכים על [עליהם] בראש חוצות.

3:10: מחסני המלך היו לנחלת הכלל.

הפפירוס מספק מידע על מה שהתרחש לאחר מכן. על קרום כדור הארץ עברו שוב ושוב זעזועים עזים ("שנים של רעש"), הדרכים נשתבשו לבלי עבור - הן היו "סחופות" ו"מוצפות" (איפואר 11:12 ואילך). הממלכה נדלדלה מתושביה ואיפואר מקונן על "בני אדם, כי אינם". ארמון פרעה הפך תל-חרבות. הסמכות המרכזית התמוטטה לחלוטין. "ראה, שרי הארץ נסים על נפשם" (14:8); "ראה - אין עוד לשכות השרים על מכונן, כעדר מבוהל ללא רועה" (2:9). "האביונים" שנמלטו שוטטו במדבר. עבדים שנותרו במצרים הרימו ראש.

פפירוס 7:6: אבוי, משרדי הממשל נפתחים ורשימות המפקד נלקחות.

אז הופיעו פולשים מתוך עלטת המדבר, חצו את הגבול ונכנסו לארץ החרבה.

פפירוס 1:3: אבוי, פשט המדבר בכל הארץ, המחוזות היו לשמה. שבט

זר פלש למצרים.

פגעי הטבע שהותירו את מצרים חסרת מגן שימשו אות לשבטי מדבר ערב.

פפירוס 1:15: מה זה קרה לנו? -- -- בכך יודע לבני אסיה מצב המדינה;

11:14: אנשים הגיעו לקיצם -- אין עומד על נפשו ומתגונן.

המצרים המומי מכות הטבע, לא התגוננו מפני הפולשים. לא ברור אם "מאה

רבוא אנשים" שבפסוק הבא מתייחס למספר הנספים או למספר הפולשים.

פפירוס 6:12 ואילך: היום פחד -- יותר ממאה רבוא אנשים. לא נראים

-- אויבים -- נכנסים למקדשים -- בכו.

על כל המכות הקודמות נוספה אף זו: פולשים השלימו את ההרס, בזזו,

רצחו, ואנסו. האסון הכפול - של הטבע ושל הפלישה - מחה כל הבדלי מעמדות

וחולל מהפכה חברתית. "ראה, גבירות אצילות תהלכנה רעבות". "ראה, הישן ללא

אישה מחוסר כל - מוצא כלים יקרים"; "הלן בסחי-ומאוס" הרים ראש; "זו

שהסתכלה בבבואתה במים - הינה בעלת ראי".

היתה זו אנרכיה. איש לא עבד. "ראה, בעלי המלאכה אינם עובדים" "איש מכה את אחיו בן אימו". "אנשים אורבים [מאחורין] השיחים לעובר אורח לשדוד משאר". "ראה, איש תוקף את רעהו... שלושה כי יצאו לדרך, נותרים רק שניים; המרובים הורגים את המעטים... הארץ הינה כעשב שוטה המכלה את האדם". "מה נורא המצב. מה עלי לעשות?" מקונן איפואר. "אוי לי כי באה עת רבת סבל!"

כמה מביטוייו של איפואר מורים על-כך שטקסט הפפירוס חובר זמן קצר לאחר הזעזוע העיקרי; תוצאותיו וזעזועי הטבע שעתידים היו להתחולל בעקבותיו טרם באו אל קיצם.

נקודת המוצא למחקר שלפנינו היתה זו: יציאת-מצרים התרחשה בתקופה בה התחוללו זעזועי טבע אדירים. כדי לקבוע את זמן יציאת-מצרים בהיסטוריה המצרית היה עלינו לחפש עדות מצרית לזעזועים בעולם הטבע. עדות כזו כלולה בפפירוס איפואר.

רבים מחלקי הפפירוס חסרים. ההתחלה והסוף שהכילו, ללא ספק, פרטים ויתכן אף שמות - הרוסים. אך די בנותר כדי לשכנע אותנו בעובדה, שלא סתם סיפור על זעזועי טבע לפנינו, כי אם גירסה מצרית למכות מצרים.

היה זה מפתיע למצוא בפפירוס, נוסף על הסיפור אודות "שוכני הביצות" וה"אביונים" שברחו מן הארץ הרוסת הפגעים, גם דברי קינה על הפולשים שבאו ממדבר אסיה, פשטו על הארץ המתפוררת, והיו לשליטיה האכזריים. "עאמר", או החיקסוס, היו הפולשים ששלטו במצרים במשך מאות השנים המפרידות בין תקופת הממלכה התיכונה לזו של הממלכה החדשה.

בסוף הפרק יובאו הדעות השונות ביחס לזמנו של איפואר.

פי החירות

בשנות הששים של המאה התשע-עשרה הבחין עובר אורח באל-עריש, שעל גבול מצרים וארץ ישראל, באבן שחם שחורה, דמויית תיבה מקודשת (naos), חקוקה הירוגליפים על כל פאותיה¹. ערביי המקום השתמשו בה כשוקת בקר. דיווח על תגלית זו ותרגום חלקי של הטקסט פורסמו ב-1890², אותה עת שימשה עדיין התיבה כשוקת. בתחילת המאה העשרים הובאה אבן זו למוזיאון באיסמעליה ונעשה נסיון לתרגם את הטקסט מחדש³.

מאז גילויה הוזכרה אבן שחם זו, המונולית מאל-עריש, רק לעתים רחוקות. הטקסט המוזר נחשב מיתולוגי למחצה אם כי מוזכרים בו שמות מלכים, מקומות משכנם, ואתרים גיאוגרפיים, ומתוארת בו פלישת זרים. שמות-אלים המופיעים בטקסט הם כינויי לוואי מלכותיים. הכתובת היא מהתקופה התלמאית או ההלניסטית, אך המאורעות המתוארים בה הם מתקופה קדומה בהרבה - תקופתם של המלך תום (Thon) ויורשו. שמו של המלך תום נכתב בכתובת זו כשהוא מוקף קארטוש מלכותי, עובדה המצביעה על הרקע ההיסטורי של הטקסט⁴.

הטקסט כפי שנידון, ראוי לעיון מדוקדק ולתרגום חדש ומדויק. אפילו סדר קטעיו השונים טרם נקבע בבירור. בטקסט הפגום מופיעות השורות הבאות:

הארץ היתה במצוקה גדולה. רעה נפלה על פני האדמה... זעזוע גדול פקד את הארמון... איש לא עזב את הארמון במשך תשעה ימים, ובמשך תשעה ימים אלה של תהפוכות טבע, השתוללה סופה כזו שגם בני-האדם וגם האלים לא יכלו לראות איש את פני היושב לידו.

צירוף דומה - בדבר חושך מלווה זעזועי טבע, שארץ ימים מספר, שריתק כל אדם למקומו, ושהיה כה מוחלט עד כי איש לא ראה את פני אחיו, נמצא בספר שמות בספור על המכה התשיעית:

שמות י, 22-23: ויהי חשך-אפלה בכל ארץ מצרים שלשת ימים. לא ראו איש את אחיו ולא קמו איש מתחתיו שלשת ימים...

1 II, Guérin, ע' 241.

2 Griffith, בספרו של Naville על חפירות תל-אל יהודיה.

3 VI, Kemi, Goyon, ע' 1-42.

4 קארטוש הוא מסגרת אליפטית שהיו נוהגים להקיף בה שמות מלכים בכתובות מצריות.

5 אצל Yahuda, בספרו "דיוק התנ"ך", בע' 84, מוצאים את הקטע הבא: "ב'מיתוס של המלכים-האלים' שהינו קדום כמצרים עצמה, מסופר שהעולם נתמלא חושך, והסיפור ממשיך ממש כך: 'ואף אחד מבני האדם ומן האלים לא ראה פני זולתו שמונה ימים'. המחבר העברי שגה פחות בדמיונות ובגוזמאות מקודמו המצרי ולכן צימצם את שמונת הימים לשלושה בלבד." בהערה זו הסתפק המחבר.

הטקסט המצרי שונה מהעברי בכך שהוא מונה תשעה ימי חושך⁵. רוח חזקה נזכרת במקרא בקשר להסרת המכה הקודמת - הארבה - שהובא על ידי "רוח קדים", "ויכס את עין כל הארץ ותחשך הארץ..." והוסר על ידי "רוח ים חזק מאד". שמות י, 19: ויהפך ה' רוח ים חזק מאד וישא את הארבה ויתקעהו ימה סוף...

מיד לאחר מכן באה המכה התשיעית - החושך הסמך. במדרשים קדומים מובאים פרטים נוספים, לפיהם ארכה מכת החושך שבעה ימים. במשך שלושת הימים הראשונים עוד ניתן היה לשנות תנוחה. במשך שלושת הימים הבאים לא יכול היה איש לזוז ממקומו. רבים הם מקורות חז"ל המתארים כך את מכת החושך. מצירוף החומר הזה (על ידי גינצבורג) מתקבלת התמונה הבאה:

ויהי חשך אפלה בכל ארץ מצרים...שבעה ימים...אותו חשך החשיך עיניהם ולבם של המצרים שלא היו יכולים לגרשו בשום פנים...היה מהם מדליק נר ובאה רוח סערה וכבתה או שהיה חשך מחניקו ומסתיר אורו שלא יאיר...שאף חוש הדיבור וחוש השמיעה ניטלו מהם באותה שעה ולא היה אחד מהם יכול להזיז יד ורגל לקחת לו מזון לאכול. אלא היו שוכבים תחתם כפגרים מתים, רעבים גם צמאים⁶.

יום החושך השביעי והאחרון בא על הארץ כאשר בני-ישראל היו על חוף ים סוף⁷. בספר שמות נאמר "ויסע עמוד הענן...ויבא בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל ויהי הענן והחשך ויאר את הלילה, ולא קרב זה אל זה כל הלילה...ויולך ה' את הים ברוח קדים עזה כל הלילה...ויבקעו המים".

לפי המסורת חלפו בין המכה העשירית, שבאה מיד לאחר מכת החושך, ובין קריעת ים-סוף ששה ימים ומספר שעות. את יציאת-מצרים שבאה בעקבות ליל המכה העשירית חוגגים ביום הראשון של פסח (ט"ו בניסן) - ואת קריעת ים-סוף בשביעי של פסח (כ"א בניסן).

הגירסה העברית של מכת החושך דומה לגירסה המצרית; לא היה זה חושך של לילה שקט: סופה עזה, נושאת אפר דק, השתוללה. חושך שבא על מצרים "מתוך גיהנם היה" ואפשר היה למשש אותו⁸. בסערה ובחושך שארכו ימים ולילות

6 גינצבורג, אגדות היהודים (לפי תרגום לעברית של הרב מרדכי הכהן), כרך ג, חלק י, ע' 199-200. בין המקורות המובאים שם: מדרש שמות רבה י"ד, א-ג; מדרש תנחומא פרשת צא, א-ג; תרגום ירושלמי לשמות י, 23; יוספוס "קדמוניות היהודים", II, 5, 14; פילון, "חיי משה" I, 21, ועוד.

7 גינצבורג, שם. מדרש שמות רבה י"ד, ג: "...רבותינו אמרו שבעה ימים של חושך היו...והשביעי של חושך זה יום חושך של ים..."

8 מדרש תנחומא, פרשת צא, ב; מדרש שמות רבה, י"ד, ב; ראה גם גינצבורג, שם, ע' 199; סדר רבה דבראשית 15 (מהדורת ורטהימר). לפי יוספוס, קדמוניות היהודים, ספר שני, פסוק 308 (בתרגום א. שליט): "וחושך עמוק ללא נוגה הקיף את המצרים, שמתו מיתה עלובה, הואיל ונסגרו עיניהם עליהם ונחסמו דרכי נשימתם מחמת האפלה העמוקה. והיה חשש שמא יחנקו בכלל בתוך הערפל..."

קשה היה למדוד את הזמן; ואף הכושר לאמוד אותו נכונה ניטל מבני האדם המומי הפגעים. בנסיבות כאלה ניתן להתעלם מאי-ההתאמה בין הטקסט שעל אבן השחם (תשעה ימי חושך⁹) לבין מסורת המדרשים (שבעה ימי חושך).

מקורות חדל מספרים כי ערים חרבו בחשכה, וכי במכה התשיעית מתו גם מבני-ישראל,¹⁰ הארץ שקעה במצוקה ובחורבן.

"רעה נפלה על פני האדמה...זעזוע גדול פקד את הארמוך", כך תוארו בכתובת תיבת השחם תשעת ימי החושך והסופה כאשר איש לא יכול היה לראות את פני רעהו ואיש לא עזב את הארמון.

תוך כדי זעזועי הטבע יצא המלך להילחם בפולשים שבאו מן המדבר:

תיבת השחם: ויהי כאשר נלחם הוד מלכותו רע-חומאכיס [חואח'תי?] בעושי-הרשע באגם זה, הוא 'מקום המערבולת'; לא גברו עושי-הרשע על הוד מלכותו. הוד מלכותו זינק לתוך המקום הנקרא 'מקום המערבולת'¹¹

וכך נאמר בספר שמות:

שמות י"ד, 27-28: ... וישב הים לפניו בקר לאיתנו ומצרים נסים לקראתו, וינער ה' את מצרים בתוך הים. וישבו המים ויכסו את הרכב ואת הפרשים לכל חיל פרעה הבאים אחריהם בים, לא נשאר בהם עד אחד.

פרעה עצמו נספה אף הוא:

שמות ט"ו, 19: כי בא סוס פרעה ברכבו ובפרשיו בים וישב ה' עליהם את מי הים...¹²

סיפור החושך במצרים, כמסופר במקורות העבריים דומה מאד לזה המסופר במקורות המצריים. מות פרעה במי המערבולת אף הוא דומה בשני המקורות, ולערכו של דמיון זה מוסיפה העובדה שבשתי הגירסאות נספה פרעה במערבולת בימי החושך הגדול והסופה העזה, או מיד אחריהם.

אך אפילו דמיון מפליא עדיין איננו זהות גמורה. נושא שתי הרשומות יוכל להחשב כזהה ממש אם ניתן יהיה למצוא בשתי הגירסאות, העברית והמצרית, איזה פרט שלא ניתן ליחסו למקריות בלבד.

תוך כדי תיאור התהפוכה הגדולה בארמון והסערה שהחשיכה את הארץ, מסופר בגירסה המצרית, שעל תיבת השחם, על מסעו של פרעה עם צבאותיו. הוא הגיע למקום הנקוב בשם: פי חרותי.

הוד מעלתו --- [כאן חסרות מלים] מוצא במקום זה הנקרא פי-חרותי.

9 שמונה ימים לפי Yahuda (ראה הערה 5 לעיל).

10 מדרש שמות רבה י"ד, ג; תרגום יונתן לשמות י, 23.

11 Griffith, כ"ל, ע' 73.

(12) ראה גם שמות פרק י"ד, ורש"י ל"ד, 6: "ויאסור את רכבו: - הוא בעצמו".

לאחר שורות מספר נאמר שהוא נזרק בכוח גדול על ידי המערבולת כלפי מעלה - השמימה⁽¹³⁾, הוא לא היה עוד בין החיים.

וזה הסברו של מתרגם הטקסט ביחס לשם הגיאוגרפי "פי-חרותי": "...לא ידוע, אלא בדוגמא זו בלבד"¹⁴

הזיהוי המוצע כאן, לא יהיה מוטעה אם המקום בו נספה פרעה, בגירסה המצרית, היה סמוך למקום קריעת ים-סוף במסורת העברית.

שמות י"ד, 9: וירדפו מצרים אחריהם וישיגו אותם חנים על הים, כל סוס רכב פרעה ופרשיו וחילו, על פי החילת...

"פי חרותי" הינו פי החירות של הנוסח העברי¹⁵. זהו אותו מקום, זוהי אותה רדיפה. טעות לומר שאין מוצאים את שם המקום הזה אלא רק על אותה תיבת שחם מאל-עריש.

באותה כתובת מסופר כי בנו של פרעה, "הוד מעלתו ג'אב", יצא לאחר זמן מה לדרך בעצמו. "הוא חוקר ודורש...". עדי הראיה ממקומות סמוכים "מוסרים לו מידע על כל הקורות את רע ביאת-נבס, על הקרבות של המלך תום".

כל מלווי של בן-המלך נהרגו במפח אש נורא. והנסיך "הוד מלכותו ג'אב" ניכווה בטרם שב ממסע החיפושים אחר אביו שנספה.

פולשים הגיעו בחסות האפלה וגברו על מצרים: "בני-אפפי המורדים, הנמצאים באושרו¹⁶ ובמדבר, התקרבו בדרך יאת-נבס ופשטו על מצרים עם בוא החשכה. הם כבשו רק על מנת להרוס... מורדים אלה באו מן ההרים במזרח בכל דרכי יאת-נבס".¹⁷

בן המלך נסוג מפני הפולשים. "הוא לא חזר לאוך". הוא הסתגר במעון המחוזי של את-י-תאוי. משם ניסה להידבר עם העאמו שיצאו מן המדינה, אך ללא הועיל.

לאחר זמן "התקרר האויר והארץ התיבשה". לא ידוע מה קרה לנסיך האומלל. סופו היה לבטח מר. מצרים היתה הרוסה. הארמון נתפש על-ידי העאמו. לדברי כתובת התיבה מאל-עריש היה שמו של פרעה שנספה במערבולת, תום. מענין לציין כי "פי-תום" פירושו: "ביתו של תום". פיתום היתה אחת משתי

(13) השווה רש"י לשמות ט"ו, 1: "כתוב אחד אומר רמה [ביס], וכתוב אחד אומר ירה [ביס], מלמד שהיו עולין לרום ויורדין לתהום..."

14 VI, Kemi, Goyon, ע' 31 הערה 4.

15 מעניין שגם בתנ"ך מופיע פי החירות רק בהקשר לקריעת ים סוף - בשמות י"ד ובמדבר ל"ג בלבד. היגוי התנועות של הטקסט המצרי הינה סברת המתרגם; ניתן לקרוא את "פי חרותי" גם "פי חירות".

16 לא מוזהה, מלווה בסימן "יבש" שפירושו "מדבר".

17 Goyon, ע' 11(טקסט) וע' 27 (תרגום).

ערי המסכנות שבנו בני-ישראל בימי פרעה השיעבוד¹⁸. לדברי מנתו, נקרא אותו פרעה שבימיו ניחת על מצרים "פרץ חרון-אף משמים", זמן מה לפני פלישת החיקסוס, תותי-מאיוס או תימאיוס.¹⁹

היכן היה מקום קריעת ים-סוף? השאלה בת מאות או אף אלפי שנים, ניתנת אולי לפתרון בעזרת הכתובת על תיבת השחם. על סמך רמזים מסויימים בכתובת, היתה פי-החירות, לפי גויון²⁰, בדרך בין מוֹף לפיסופד.

18 העיר פיתום נתגלתה על-ידי אדוארד נאויל ב-1885 בתל-אל מסח'ותה, וזוהתה בעזרת כתובת שמה של עיר המסכנות השניה, רעמסס, היווה את הסיבה העיקרית לכך שרעמסס השני מהשושלת ה-19 זוהה כ"פרעה השיעבוד". יש לזכור ש"השני" זו צורת היכר מודרנית, ויתכן שקדמו לרעמסס זה מלכים בעלי אותו שם בשושלות שלפני תקופת החיקסוס. (ראה "ארץ רעמסס" כבר בימי יוסף בבראשית מ"ז, 11). יתכן גם שרעמסס היתה עיר שנקראה על שם אחד האלים. ואף יתכן ש"רעמסס" הוא שם מאוחר יותר של המקום, כדוגמת העיר ההיסטורית אח'ת-אתן, שאנו קוראים לה תל-אל עמרנה. הטיעון של העיר "רעמסס" הועלה לעתים כטענה נגד זיהוי החבירו עם העברים.

19 ראה *Against Apion*, Josephus, הערה ל I, 75.

20 *Kemi*, Goyon VI, ע' 31 הערה 4.

פפירוס ארמיטאג'

במוזיאון ארמיטאג' בלנינגרד שמור פפירוס המסומן בקטלוג המוזיאון כ"מס' 1116 רקטר"¹. פפירוס זה הוא הד ספרותי לימים גורליים בהם אבדה האימפריה המצרית והארץ נפלה בידי פולשים נוודים. מסופר בו הסיפור המוכר לנו כבר מפפירוס איפואר, אולם בצורה שונה. זעזועי הטבע, ובעקבותיהם כיבוש מצרים בידי שבטי המדבר, מתוארים כאן לא כמאורעות מן העבר או ההווה, אלא כאסונות העתידים להתרחש. ברור כי הדבר מורה דק על העדפת סגנון נבואי כצורה ספרותית.

חכם בשם נפר-רחו שואל את המלך המאזין לו אם ברצונו לשמוע מסיפורי העבר או מחזיונות העתיד. "אמר הוד-מלכותו: לא, כי על העתיד". חוזה העתידות "הגה בדברים העתידים לבוא על הארץ והעלה בעיני רוחו את המתרחש במזרח, כשבני אסיה"² [עאמו] באים וקרבים במלוא עוצמתם ובלב מלא חימה... והוא אמר עורה לבי וקונן על ארץ מולדתך".

"הארץ חרבה כליל ולא נותר בה דבר. חרבה הארץ... השמש נסתרת ולא מאירה עוד לעין האדם. לא יוכל החי לחיות כאשר נסתרת השמש בעננים..." "חרב יבש נהר מצרים", "רוח הדרום תנשב אל נוכח רוח הצפון", "שקעה הארץ במצוקה... נוודי המדבר פושטים ברחבי הארץ. כי אויבים במזרח ובני אסיה עתידים לפשוט על מצרים", "חיות המדבר ישתו ממימי מצרים... הארץ תרעש ותרגז..." "מראה אני לך את הארץ הפוכה על פיה, היה דבר שלא קרה מעולם...", "האנשים צוחקים צחוק של כאב. אין איש בוכה על מוות", "אין יודע עת צהרים, אין להבחין בצל [השמש]. לא מסנוורת עוד השמש... דמותה בשמים כעין הירח..." לפי תיאור השינויים שחלו בטבע נוכל לזהות את שייכותם לתקופה בה נדדו בני-ישראל במדבר תחת מעטה עננים ב"ארץ ציה וצלמוות". לאחר מאות שנים קונן ירמיה: "ולא אמרו איה ה' המעלה אתנו מארץ מצרים, המוליך אתנו במדבר בארץ ערבה ושוחה, בארץ ציה וצלמוות..."³ במשך שנות הנדודים התכסו השמים עננים כבדים שרבעו על המדבר;⁴ כל תהליכי החיים נפגמו ומסיבה זו נקראת הקדרות "צלמוות". מכת החושך, שה"צלמוות" היה, לדעתי, שריד מתמשך שלה,

1 I, JEA, Gardiner ע' 100-106.

2 ברסטד, דברי ימי מצרים (ע' 162 לפי תרגום אטינגר) כותב על החיקסוס: "בתעודות של זמנם הם מכונים 'בני אסיה', 'ברברים', ו'שליטי הארצות'".

3 ירמיה ב'; 6.

הביטוי "צלמוות" נזכר בכמה פסוקים במקרא, ראה למשל תהלים כג'; 4, ופירוש רש"י שם ל"גיא צלמוות": "בארץ חושך, ועל מדבר זיף אמר"; ראה גם ישעיה ט'; 1, ירמיה י"ג; 16, עמוס ה'; 8, איוב כ"ח; 3.

4 תשרת עננים כבדה נזכרת לעתים קרובות במקרא, בתלמוד, ובמדרשים. (ראה הערה 4 בע' 21).

נידונה ב"עולמות מתנגשים" (*Worlds in Collision*) העוסק בהיבטה הפיסי של תהפוכת טבע זו.

לאחר שתיאר נפר-רחו את אסון הטבע, שבא יחד עם שיעבודה המדיני של מצרים בידי העאמו (החיקסוס), ניבא על השחרור שיבוא בידי מלך שיוולד לאישה נובית, ויקרא בשם "אמני" - "העאמו יפלו בחרבר". אחר כך "תיבנה 'חומת הנסיך', לבל יוכלו העאמו לרדת על מצרים".

ספק אם אמני הוא דמות היסטורית. בגלל השערה מסוימת לגבי זהותו, הניחו שהפפירוס נכתב בימי הממלכה העתיקה או זמן קצר לאחר סיומה; ברור גם שלטקסט זה יש הרבה מן המשותף עם הטקסט של פפירוס איפואר. אולם תקופת החיקסוס (עאמו) במצרים באה לאחר קץ הממלכה התיכונה. "אמני" יכול להתייחס לאמנחתפ הראשון, אחד ממלכי מצרים הראשונים לאחר שחרורה מעול החיקסוס. בזמן השחרור הוא היה נסיך, ובדרך כלל הוא מופיע בתמונות כשחור, וגם בכך יש התאמה למלים "יוולד לאישה נובית"⁵. הוא היה נערץ מאד על המצרים בתקופה מאוחרת יותר.

שריד ספרותי אחר הדומה מאד לפפירוס ארמיטאג' הנ"ל מכיל דברי נבואה של קדר מתקופת המלך אמנופיס (אמנחתפ): "היאור שחרב ישוב ויגאה, החורף שהועתק ממקומו ישוב לעונתו. השמש תשוב למסילתה ורסן יושם לרוחות. כי בעת הטיפון נסתרת השמש". נבואה זו נשתמרה בפפירוס הכתוב יוונית - שהינו תרגום של טקסט מצרי קדום יותר⁶. שמו של הפרעה מצביע על אחד האמנחתפ-ים מן הממלכה החדשה⁷, ואני סבור שהוא מתייחס לאותו אמני, או אמנחתפ הראשון.

5 ברם, יתכן כי העובדה שצויר כשחור באה להורות שהיה נערץ כקדוש שנפטר.

6 II, Maspero, ע' 119-127.

7 Ranke, אצל Gressmann ע' 207-208, כותב: "הכינוי אמנופיס מורה, על כל פנים, על אחד

האמנחתפ-ים מהשושלת השמונה-עשרה."

שתי שאלות

לפנינו שתי שאלות התובעות תשובה.

השאלה הראשונה: מה היו טבעה וממדיה של תהפוכת הטבע, או סדרת זעזועי ופגעי הטבע אשר לגביהן יש לנו עתה עדות מקראית ועדות מצרית דומות מאוד? בפרק הבא תהיה לנו לכך אף עדות מסייעת, בלתי תלויה, של מסורת שמוצאה מחצי האי ערב. תשובה לשאלה זו כרוכה לא רק במחקר היסטורי, אלא גם במחקר המקיף שטחים רבים אחרים. חקר מהות קטסטרופות טבע גדולות בעבר - "עולמות מתנגשים" - קדם לכך זה.⁽¹⁾

נניח איפוא לבעיית היקפם ואופיים של זעזועי הטבע, ונפנה לשאלה השנייה: מתי התחוללה תהפוכת טבע זו? בדברי ימי ישראל התשובה מצויה: בזמן יציאת מצרים. באשר להיסטוריה המצרית - עלינו לברר תחילה, מתי חובר הטקסט של פפירוס איפואר.

מלומדים שחקרו את הפפירוס מסכימים שהינו העתק של פפירוס קדום יותר. לפי גרדינר "העתיק לבלר מתוך כתב יד בן כמה מאות שנים"². ההעתק נעשה בימי השושלת התשע-עשרה, אך "הכתיב באופן כללי הוא של טקסט ספרותי מתקופת הממלכה התיכונה, אם מונח זה יפורש באופן ליברלי ביותר"³. חשיבות השאלה - מתי חובר הטקסט - גדלה לאור ההקבלות לספר שמות שהובאו כאן.

היה זה מובן ששאלת גיל הטקסט, כפי שכתב גרדינר, "לא ניתנת להפרדה מבעיית הרקע ההיסטורי שאליו התייחס המחבר איפואר"⁴. "הטקסט מספר גם על מלחמת אזרחים וגם על כיבוש הדלתא על ידי בני אסיה". "ישנן שתי תקופות העשויות אולי לענות על דרישות אלו: האחת היא התקופה האפלה המפרידה בין השושלת הששית לאחת-עשרה [כלומר בין הממלכה העתיקה לתיכונה]. השנייה היא תקופת החיקסוס [בין הממלכה התיכונה לחדשה]". דעות הפפירולוגים (גרדינר וזתה) נחלקו בשאלה: לאיזו משתי תקופות אלו מתייחס טקסט הפפירוס? זתה וגרדינר כאחד ראו בטקסט חיבור שנכתב לאחר המאורעות שתוארו בו, אך

(1) ראה Velikovsky, *Worlds in Collision* (1950). וגם *Earth in Upheaval* (1955), עדויות גיאולוגיות ופלאונטולוגיות לכך שאירעו זעזועי טבע כלל-עולמיים גם בתקופות היסטוריות. (יצא לאור שלוש שנים אחרי *Ages in Chaos*).

2 Gardiner, "תוכחות חכם מצרי", ע' 3.

3 שם, ע' 2.

4 שם, ע' 17.

כאשר באו לדון במועד המאורעות, טען זתה שמדובר בתקופת החיקסוס, וחשב שזמן חיבורו היה בראשית הממלכה החדשה; לעומתו, סבר גרדינר שהמאורעות והם מתקופת הביניים שבין הממלכה העתיקה לתיכונה וכי הממלכה התיכונה, או אולי תקופת החיקסוס, היה מועד חיבורו. אין כל עדות ברורה לפלישה כלשהי של בני-אסיה (עאמו) במשך תקופת הביניים הראשונה, זו שבין הממלכה העתיקה לתיכונה, וכדי להתאים תקופת ביניים זו לרקע ההיסטורי של הפירוס, יש להניח תחילה את קיומה של פלישה כזאת בתקופה זו בעזרת אותו פפירוס,⁵ גרדינר הודה ש"אין קושי כזה בהשקפה המועדפת על ידי זתה", (הטוען שהזמן המתואר הוא של פלישת החיקסוס) והמשיך: "לדעה שפפירוס ליידן מכיל התייחסות לחיקסוס, יש תמיכה חזקה יותר מנקודת ראות היסטורית". אבל, הוסיף גרדינר, השיקול הבלשני "מחייבנו לשאוף להקדים ככל האפשר את זמן חיבורו". השפה, כך נקבע מעבר לכל ספק, אינה של הממלכה החדשה כי אם של זמן קדום יותר. הטקסט אף מתייחס ל"בתים הגדולים" (בתי משפט), מוסד שעבר ובטל "בזמן הממלכה התיכונה או זמן קצר אחריה".

עלינו לזכור ש"בתים גדולים" אלה מתוארים בפפירוס כבתים שקרסו ונרמסו ברגלי ההמונים שחיטטו בהריסות. דבר זה מצביע, לדעתי, אף ביתר דיוק, על זמן התמוטטותה של הממלכה התיכונה ואין איפוא מקום לפרש את הפפירוס, על סמך ה"בתים הגדולים", כמסמך ספרותי שחובר לפני זמן החיקסוס. מבחינת הסגנון והלשון, הודה גרדינר, כי "יתכן כמובן שהטקסט שלנו חובר עוד בהיות החיקסוס במדינה".

הדיון בשאלה האם מתאר הטקסט את תקופת הביניים הראשונה (זו שבין הממלכה העתיקה לתיכונה) או השניה (בין הממלכה התיכונה לחדשה), סוכם בידי תומך ההשקפה הראשונה (גרדינר) בהערה "ללא ספק יהיה זה מן התבונה להשאיר לעת עתה את הדיון ללא הכרעה".⁽⁶⁾

אני חוזר ומעלה את השאלה. הרקע ההיסטורי הוא זה של פלישת החיקסוס (זתה). שיקולים בלשניים מראים כי לטקסט כל הסימנים של יצירה ספרותית מימי הממלכה התיכונה (גרדינר). אם נצרף את הראיות ההיסטוריות והבלשניות, הרי כולן מצביעות על סוף הממלכה התיכונה - זמן פלישת החיקסוס. הסגנון הוסיף כמובן להיות זה של הממלכה התיכונה כי בחדשים המועטים שחלפו מאז קיצה של תקופה גדולה זו לא יכול היה עדיין להתפתח שינוי בלשון ובסגנון הספרותי. בתקופת שלטון החיקסוס פסקה הפעילות הספרותית במצרים. יתר על כן, ברור שאיפואר מבכה את הטרגדיה של ימיו ולא של תקופה שחלפה.

5 במקרה זה "עאמו" מתפרש כאסיאתים באופן כללי, ולא דווקא החיקסוס.

(6) אולם ראה המשך בנושא זה בפרק "ראיות נוספות".

בוויכוח בין גרדינר וזתה, צודק גרדינר בטיעונו הבלשניים לפיהם התקופה המאוחרת ביותר לה ניתן ליחס את מוצא הטקסט היא תקופת החיקסוס. אבל טועה הוא בהניחו שהטקסט מתאר מאורעות מתקופת הביניים האפלה שבין הממלכה העתיקה לתיכונה. ואילו זתה צודק בטענתו ההיסטורית לפיה המאורעות המתוארים מתייחסים לפלישת החיקסוס לאחר נפילת הממלכה התיכונה. מאידך, טועה זתה בהניחו שהטקסט חובר בימי הממלכה החדשה. הטקסט חובר מיד לאחר נפילת הממלכה התיכונה וממש עם ראשית תקופת החיקסוס. הן הטענות ההיסטוריות והן הבלשניות תואמות במלואן פתרון זה.

אלה שניסו למצוא את יציאת-מצרים בתוך רצף ההיסטוריה המצרית לא העזו להביא בחשבון מועד כה קדום כמו זה שבין הממלכה התיכונה לחדשה (זמן החיקסוס) ולא כל שכן את התקופה הקדומה יותר שבין הממלכה העתיקה לתיכונה.

פלישת העאמו (חיקסוס) איננה הרקע ההיסטורי היחיד ל"תוכחות" של איפואר - גם הקטסטרופה הפיסית והמכות משמשות לו רקע היסטורי, ואלה מקבילות למכות מצרים שבמקרא. גם משום כך אין כל ספק שהתאריך המוקדם יותר, זה שבין הממלכה העתיקה לתיכונה, אינו בא בחשבון - אפילו התאריך המאוחר יותר מביך דיו בהיותו נראה מוקדם מדי עבור יציאת-מצרים.

הידועה עדות פיסית כלשהי העשויה להורות על שינוי משמעותי שחל במבנה הגיאולוגי של מצרים מיד לאחר הממלכה התיכונה?

לפסיוס הבחין בעובדה המעניינת שהנילומטרים (סימני הגובה של מי הנילוס) ליד א-סמנה, מתקופת הממלכה התיכונה, מראים שגובה פני המים הגיע בזמן גאות, במקום בו הנילוס זורם באפיק סלעי, לכשבעה מטרים בממוצע מעל למפלס המירבי כיום⁷. יש ליחס ירידה זו, של כשבעה מטרים בגובה פני המים, לאחת מן השתים: או לשינוי בכמות מי הנילוס מאז הממלכה התיכונה, או לשינוי במבנה הסלעי של מצרים⁸. אילו זרמו בנילוס כל-כך הרבה יותר מים לפני תהפוכת הטבע מאשר כיום, כי אז חייבים היו ארמונות ומקדשים רבים להיות

7 Lepsius, בספרו "מצרים, אתיופיה וחצי האי סיני", ע' 19-20, כותב: "א-סמנה. הנילוס נדחס כאן בין סלעים גבוהים לרוחב של כ-350 מטר בלבד... מצאנו מספר ניכר של כתובות מהשושלות המנותונות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה... רבות מהן נועדו לסמן את שיא גאות הנילוס מדי שנה, במיוחד בימי מלכותם של המלכים אמנ-מ-חאט השלישי וסבכ-חחפ הראשון; ובהשוותנו אותם קיבלנו את התוצאה התמוהה שלפני כ-4000 שנה גאה הנילוס במקום זה בכ-22 רגל בממוצע (6.7 מטר) מעל לגובה שאליו מגיעים מי הנילוס כיום." אך השווה JEA, Clarke, III, ע' 169; Borchardt בספרו על האשד השני של הנילוס, ע' 15; ובשני מאמריו על סימוני גובה פני הנילוס (ראה בביליוגרפיה).

8 לפחות לזמן מה לאחר זעזועי הטבע היו מי הנילוס רדודים, כי "התייחסויות לפולשים זרים, לנילוס שכמעט אין בו מים ולשמש לוטה או לקויה, הן אופייניות ושגורות בפי הנביא המצרי." I, JEA, Gardiner, ע' 101.

מוצפים מים בקביעות. מכאן שהנילומטרים ב-א-סמנה מורים על כך ששינויים רבי עצמה התחוללו בתצורות הסלע של מצרים בסוף הממלכה התיכונה או אחריה. גם בכרתים הסתיימה אותה תקופה, שחפפה את תקופת הממלכה התיכונה במצרים (התקופה המינואית התיכונה II), באסון טבע נורא, כפי שגילו החפירות בקנוסוס⁹.

קיימת גם כתובת מצרית חשובה של המלכה חאתשפסות, שעלתה לשלטון כשניים שלשה דורות לאחר גירוש החיקסוס, ובה כתוב:

משכן הגבירה של קס היה לעיי מפולת. האדמה בלעה את מקדשה היפה וילדים שיחקו מעליו... פיגיתיו ובניתיו מחדש... שיקמתי את ההרוס והשלמתי את הבלתי מוגמר. כי אכן היו עאמו בתוככי הדלתה וכן בהאואר (עואריש), ואספסוף הנוכרים בהמוניו החריבו את שבנו הקדמונים; הם משלו מבלי דעת את האל רע.¹⁰

משורות אלה ניתן להסיק שמקדשים נבלעו באדמה¹¹ וכי העאמו (חיקסוס) שהשתלטו על המדינה לא טרחו לשקם את ההריסות, ואף הוסיפו להרס. החיקסוס אכן הרסו, אבל הם לא קברו בנינים באדמה. שואל אדוארד נאביל: "האם פירוש הדבר, שהמקדש נעלם ברעידת אדמה?"¹²

בכל שלש התעודות המצריות שצוטטו - בפפירוס איפואר, בכתובת תיבת השחם מאל-עריש, ובפפירוס ארמיטאג' - וכן בכתובת חאתשפסות, מתוארים זעזועי הטבע ופלישת העאמו כבאים בזה אחר זה; מאחר שתהפוכת הטבע היתה מורכבת מסדרה של זעזועים, ארעה כנראה פלישת בני אסיה עוד בטרם שכנו איתני הטבע.

מזמן לזמן, מאז ימי קדם, זיהו מספר מחברים את בני-ישראל עם החיקסוס; אחרים קבעו את כניסת בני-ישראל למצרים בתקופת שלטון החיקסוס, ואת יציאתם בימי אחד ממלכי השושלת השמונה-עשרה. אולם רוב החוקרים סבורים כי שהות בני-ישראל במצרים חלה בתקופה מאוחרת עוד יותר: הם מייחסים את

9 Evans, בספרו "ארמון מינוס", III, ע' 14.

10 מחוך כתובת בספאוס-ארטימדוס, בעקבות תרגומו של Petrie לאנגלית, בספרו "היסטוריה של מצרים בתקופת השושלות השבע-עשרה והשמונה-עשרה", II, ע' 19; לעומתו Breasted, Records, II, ע' 300 ואילך, תירגם בצורה שונה. תרגום יותר חדש פורסם על-ידי JEA, Gardiner, XXXII, ע' 46 ואילך.

11 בדרך כלל ידועים מקרים בהם נבלעו ערים וכפרים ברעידות אדמה. מקורות מדרשיים קדומים מספרים שחומות פיתום ורעמסס נפלו, ובחלקם נבלעו באדמה, וכי רבים מבני ישראל קיפחו שם את חייהם. אם האחר שאותו זיהה Naville כפיתום (בספרו "העיר פיתום ונתיב יציאת מצרים"), הוא אכן המקום המוזכר בספר שמות, עשויה חשיפת שכבות עמוקות יותר לגלות אם מדרש זה מביא אגדה או מציאות היסטורית (נאויל חפר רק את מפלס השושלת התשע-עשרה, כי ייחס את יציאת מצרים לתקופה זו).

12 Naville בספרו של דיוויס, "קבר חאתשפסות", ע' 69: "קשה להבין למה התכוונה המלכה...גם אני,

כמו גולגנישף, מתרגם: 'האדמה שבלעה את המקדש'. האם פירוש הדבר שהמקדש נעלם ברעידת אדמה?"

בואם של בני-ישראל מצרימה לתקופת השושלת השמונה-עשרה, את שיעבודם לימי רעמסס השני מהשושלת התשע-עשרה, ואת יציאתם לימי מרנפתח, יורשו. אני הגעתי למסקנה שונה לחלוטין. בני-ישראל יצאו ממצרים תוך התפרצות אדירה של איתני הטבע. העאמו (חיקסוס), שפלשו למצרים והיו לשליטיה מיד לאחר מכן, לא היו כמובן בני-ישראל. מסורת ישראל קושרת בבירור את יציאת בני-ישראל ממצרים לימים בהם ארץ, ים, ושמים הזדעזעו, אך אין בה שום זכר להתפרצות איתני הטבע בהיכנסם לשם.

"שוכני הביצות" או "האביונים המסכנים", המוזכרים בפפירוס איפואר, יצאו ממצרים בנסיבות אלה ממש. היו אלה בוודאי בני-ישראל יחד עם הערב-רב המצרי שנלווה עליהם בצאתם ממצרים¹³. העאמו-חיקסוס הגיעו לארץ היאור - אותה באו לבז - זמן קצר לאחר התפרצות איתני הטבע. אם נכונות ההקבלות והמסקנות הללו, כי אז קדמה יציאת בני-ישראל ממצרים בימים או בשבועות מספר לפלישת החיקסוס.

13 שמות, י"ב, 38.

פרק שני

החיקסוס

מי היו החיקסוס?

מקור ידיעותינו העיקרי על פלישת החיקסוס למצרים הוא ההיסטוריון המצרי מנתו שחי בתקופת בית תלמי. הספר שכתב על קורות מצרים לא שרד אך מספר קטעים ממנו, העוסקים בפלישת החיקסוס, נשתמרו בכתבי יוליוס אפריקנוס, אבזביוס, ויוספוס פלביוס¹.
יוספוס, בספרו נגד אפיון ציטט מספרו השני של מנתו על תולדות מצרים יותר מאשר שני האחרים. וכך הוא פותח את ציטוטיו:

אעתיק אותם פה [מ'דברי מצרים'] של מנתו ככתבם וכלשונם כאילו הבאתי את כותבם הנה להעיד בפני: "מלך היה לנו ושמנו טימיוס. בימיו חרה בנו אף האלוהים - ואינני יודע את סיבת הדבר - ופתאום באו מארצות המזרח אנשים בני-בלי-שם וגברו חיילים, ועלו על ארצנו למלחמה וכבשו אותה באפס יד.²

מאין באו שבטי החיקסוס? המלומדים נחלקו בדעותיהם, אחדים סברו שהחיקסוס היו מיתנים מגזע ארי³; לדעת אחרים, היו החיקסוס סקיתים⁴. לפי דעה נוספת, הם היו בני-ישראל, אם כי שהותם במצרים נשתמרה במקרא בנוסח שונה לחלוטין. ולבסוף, אפילו על עצם העובדה של פלישת שבט בשם חיקסוס למצרים, חלק מלומד שהשקיע מאמץ רב יותר מעמיתיו בחקר שרידי השושלות המכוננות שושלות החיקסוס⁵, אולם לא נמצאו לו תומכים.
כבר בימי מנתו לא היתה ידועה בבירור ארץ מוצאם. אך את זאת ידע: "יש אומרים כי היו אלה ערבים."⁶

1 שנקטו בספר *Manetho* (עם תרגום לאנגלית על-ידי Waddell).

2 יוסף בן מתתיהו (להלן יוספוס), נגד אפיון, סעיף י"ד ע' ט"ז (לפי תרגום שמחוני).

3 Meyer בספרו "היסטוריה עתיקה", כרך II חלק 1 ע' 42.

4 השערה שהוצעה על-ידי Rosellini בספרו "מונומנטים היסטוריים", ע' 176.

5 Weill, ראה ספרו ושלוש מאמריו המובאים בביליוגרפיה.

6 יוספוס, נגד אפיון, סעיף י"ד ע' י"ז.

מנתו, שכתב יוונית, הסביר את הכינוי "חיקסוס" כך:

וכל עמם נקרא חיקסוס, לאמור, המלכים הרועים. כי "חיק" בלשון הקדושה [המצרית] הוא "מלך" ו"סוס" הוא "רועה", וככה נקראים הרועים גם בלשון העם, ובהתחבר שתי התיבות יחדיו יצא "חיקסוס"⁷.

כפי שהוסבר לעיל, נקראו החיקסוס "עאמר" בשרידי הספרות המצרית. הם היו עם חדור יצר הרס עד לשד עצמותיו. עד כמה שידוע, לא הוקמו בתקופת שלטונם במצרים מצבות בעלות ערך היסטורי או אמנותי, ולא שרדו מתקופה זו יצירות ספרותיות כלשהן, פרט לדברי קינה כגון אלה שבפפירוס איפואר. זכר לרשעותם של נוודים אלה נשתמר בדבריו של מנתו⁸.

המקרא אינו מספר דבר על מה שהתרחש במצרים לאחר שבני-ישראל יצאו אותה בעיצומם של זעזועי טבע גדולים. פפירוס איפואר משלים את התמונה: נוסף על זעזועי הטבע הוא מספר גם על פולשים שחדרו למצרים בהמוניהם. המכה העשירית לא היתה האחרונה - עוד אחת עתידה היתה לנחות על מצרים. כובש אכזר פלש לממלכה ההרוסה והמוטלת אין-אונים, שאך זה עתה אדירה היתה, והכניע אותה ב"אפס יד", כלומר ללא כל התנגדות. הם שיעבדו את שרידי האוכלוסיה, הרסו את המקדשים שעוד נותרו עד היסוד, שדדו את קברי המתים, וקטעו איברים מאלה שנותרו בחיים.

קראנו את קינותיו של אחד שניצל מזעף האדמה וגם ראה את היסורים שהביא אויב אכזר על עמו. תוך השוואת העדויות מתוך ספר שמות ומפפירוס איפואר מסתבר שהמכה הזאת, האחת-עשרה במספר, באה בעקבות קודמותיה כאשר בני-ישראל היו כבר מחוץ לגבולות מצרים, זמן קצר בלבד לאחר צאתם. בני-ישראל יצאו את מצרים שחרבה בידי שמים; עם אחר, שנקרא "עאמר" בפי המצרים, פלש למצרים וניצל את החורבן שהמיטו עליה זעזועי הטבע. בטרם שכבו זעזועי איתני הטבע, ובעוד כמה מגילוייהם נמשכים, פלשו העאמו למצרים.

הפולשים באו מאסיה, כך נאמר בפפירוס איפואר. בני ישראל היו בדרכם לאסיה. שתי היבשות, אסיה ואפריקה, מחוברות על-ידי כבדת ארץ קטנה - חצי האי סיני. היה סיכוי סביר שבני ישראל, בדרכם ממצרים לאסיה, יפגשו בפולשים שנעו מאסיה למצרים. האם נתקלו בהם? בני-ישראל אכן נתקלו בהם.

7 יוספוס, שם; כיום מעדיפים את האתימולוגיה הרואה בכינוי "חיק-סוס" את המונח המצרי עבור "מושלי ארצות ניכר".

8 יוספוס, שם, ע' ט"ז.

בני-ישראל נתקלים בחיקסוס

עוד בטרם הגיעו בני-ישראל להר-סיני נתקלו בהמוני עמלק. במסה-ומריבה, למרגלות הר חורב, מקום בו צמא העם למים, "ויבא עמלק וילחם עם ישראל ברפידם" (שמות, יז, 8). משה, אהרן, וחור עלו לראש גבעה לחזק את לב העם שעה שיהושע נלחם בעמלק. בכמה משלבי הקרב גבר עמלק, אבל כמסופר:

שמות, י"ז, 13-16: ויחלש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב. ויאמר ה' אל משה כתב זאת זכרון בספר... כי מחה אמתה את זכר עמלק מתחת השמים. ויבן משה מזבח, ויקרא שמו ה' נסי. ויאמר כי יד על כס י-ה, מלחמה לה' בעמלק, מדור דור.

לפי מסורת חז"ל, "בא עמלק... עליהם בארבע מאות אלף איש גבורים, וכולם מסרן... בידי יהושע בן נון."¹ הניצחון ברפידים לא הושג בקלות - בקרב זה גברו בני-ישראל רק לאחר מערכה קשה בה היו קרובים לתבוסה. מלחמה זו היתה רק אחד מהקרבות עם עמלק - בני-ישראל, שזה עתה יצאו ממצרים, נתקלו עד מהרה בעמלק בכל אשר פנו ללכת. שבטי מדבר אלה, שהיגרו בחבורות גדולות לסוריה ולמצרים, הציקו לבני-ישראל בלי הרף בפשיטות לילה, התכתשויות, והתנכלויות. כשהם עיפים ויגעים, סובלים מחוסר מים במדבר אפוף אבק ופיח התנכלו להם השודדים האכזריים שוב ושוב.

כשיצאו ישראל ממצרים בנסים ונפלאות... נפל פחדם על כל האומות, ולא העזו לפגוע בהם באצבע קטנה. כיוון שבא עמלק... הפיג פחדים מן האומות.²

הכניסה לכנען מדרום נחסמה בפני בני-ישראל: העם במדבר שמע מפי המרגלים, שחזרו משליחותם לתור את ארץ כנען, כי "עמלק יושב בארץ הנגב..." (במדבר, י"ג, 29).

לדברי המדרש: "כדי להטיל אימה יתרה על ישראל ולהמס ליבם - הוסיפו המרגלים עוד ואמרו: 'עמלק יושב בארץ הנגב'. קביעתם זו היתה מבוססת על עובדה: אם כי הנגב לא היה מקום מולדתם של עמלק, "...עקר ממקומו ובא וישב לו בספר בדרך כניסתם לארץ."³

כאשר שמעו בני-ישראל את דברי המרגלים: "...ויבכו העם בלילה ההוא... לו מתנו בארץ מצרים, או במדבר הזה לו מתנו." (במדבר, י"ד, 1 - 2).

1 גוריון יוסיפון, חלק ג' ע' 27; ראה גם גינצבורג אגדות היהודים, חלק י"א, הערה 140.

2 גינצבורג, שם, חלק י"א, ע' 33-34, (לפי תרגום הרב מרדכי הכהן).

3 גינצבורג, שם, ע' 153; ראה במדבר רבה ט"ז י"ח. בראשית ל"ו, 12.

עמלק, שעוררו אימה כה גדולה, ודאי לא היו סתם כנופית שורדים, אלא כוח העולה בעוצמתו על העמים האחרים באזור. תחילה ציווה משה על בני-ישראל לפרוץ לכנען מדרום, אך הם פחדו וסירבו, ועל כך נענשו: "אם יראו את הארץ אשר נשבעתי לאבותם...", ונדדו לנדוד ארבעים שנה במדבר. ואז נאמר להם:

במדבר, י"ד, 25: והעמלקי והכנעני יושב בעמק, מחר פנו וסעו לכם המדבר דרך ים סוף.

המדבר, על מוראותיו - רעידות אדמה, בקיעים בקרקע, התפרצויות אש, העלמם של מעיינות - הטיל אימה על בני ישראל. מגיפה הייתה בעם בעוד בשר עופות השליו בין שיניהם. היו אלה עופות שהונסו ונדדו כישראל שיצאו ממצרים, כעמלק שברחו מארץ ערב, כחיות הבר שנמלטו אל משכנות האדם, וכארבה שתקעו הרוח לתוך ים סוף. מגורי האדם, מאורת החיה, וקן הציפור, חדלו כאחת להיות משכנות מבטחים, ויצר נדידה אדיר התעורר בכולם בעת ובעונה אחת. בני-ישראל שהיו בדרכם לכנען, ארץ אבותיהם, נפלה רוחם כאשר עמדו בפני הברירה להילחם בעמלק או לשוב המדברה. חיי הנדודים במדבר הפחידים, ומתוך יאוש החליטו לפרוץ ארצה תוך קרב, אך עתה אמר להם משה:

במדבר, י"ד, 42-45: אל תעלו, כי אין ה' בקרבכם... כי העמלקי והכנעני שם לפניכם, ונפלתם בחרב... ויעפלו לעלות... וירד העמלקי והכנעני, הישב בהר ההוא, ויכום ויכתום עד החרמה.

זה היה הקרב השני בין ישראל לעמלק. דברי המדרש, שהובאו לעיל, כי ארץ הנגב לא היתה נחלת עמלק, ואך זה לא מכבר נתפסה על ידם, מעוררים את תשומת ליבנו: מן הסתם כבש עמלק את הנגב רק זמן קצר לפני כן, כי הבאים ממצרים לא ידעו על נוכחותו באזור.

העמלקים התפלגו כנראה במשך נדודיהם ופנו לשני כיוונים - אחד למצרים, והשני לדרום ארץ ישראל. בשל עמלק נאלצו בני-ישראל לנדוד במדבר דור שלם.

בשלב זה, בטרם אציג את מכלול העדויות ממקורות עבריים ומצריים לביסוס הטענה המכרעת - זהות החיקסוס עם עמלק - אשאל שאלה: אם אכן באו החיקסוס מארץ ערב, האין למצוא עדות לכך גם במקורות ערביים? בסקירת כתבי הסופרים הערבים אכן נמצאה עדות כזאת. אמשך איפוא להשוות את שלושת המקורות - העבריים, המצריים, והערביים.

עמלק היה שבט ערבי קדום ששלט בערב מאז ימי קדם. בשושלת יוחסין המובאת בספר בראשית (ל"ו, 12) נאמר שעמלק היה בן אליפז בן עשיו בן יצחק.

אולם בספר בראשית (י"ד, 7) כתוב גם שבימי אברהם חברו מלכים לברית רבת עוצמה, "...ויכו את כל שדה העמלקי, וגם את האמרי הישב בחצצן תמר". אם אין "שדה העמלקי" שם שניתן למקום מאוחר יותר, אלא שעמלק השתתף בקרבות אלה בימי אברהם, אזי לא יכול היה להיות מצאצאי עמלק, נכד עשיו, שהוא עצמו היה נכדו של אברהם. מכאן ששבט עמלק היה ממוצא אחר, קדום יותר.

ההיסטוריונים המוסלמים חושבים את עמלק לאחד משבטי ערב הקדומים ביותר. אבולפידה, מלומד ערבי מהמאה השלוש-עשרה, כתב: "לשם [בן נח] היו מספר בנים, ביניהם היה לאוד שהוליד את פריס, ג'ורג'ן, תסם, ועמלק".⁴ בכך ייחס לשבטים אלה מוצא קדום ביותר. היסטוריונים מוסלמים אחרים קובעים כי שבט ערבי זה מבני חם היה, והם מביאים שושלת יוחסין בהתאם לכך.⁵ עמלק משל במכה, ומתוך עמדה מרכזית זו, בחצי האי רחב הידים, חלש על שבטים ערביים אחרים. כל חלקי "ערב פליקס", "ערב פטרה", "ערב דסרטה" היו בטווח חיציהם. ואז באו זעזועי הטבע. . .

4 Abulfeda בספר על "היסטוריה טרום-איסלמית", ע' 17.

5 Seligsohn, ב"אנציקלופדיה האיסלם", תחת "Amalik".

זעזועי הטבע בערב

המסורות הערביות שנשתמרו עד זמננו הועלו על הכתב על-ידי סופרים מהמאות התשיעית ועד הארבע-עשרה לסה"נ; הם הסתמכו על מסורות עתיקות ועל סופרים קדמונים. כך מביא את המסורת הערבית אבואלפרג' בספרו "כיתאב אלאע'ניי" (ספר השירים):

המסורת אומרת שעמלק חיללו את זכויות השטח המקודש, וכי אללה שילח בהם נמלים, מן המין הזעזועי ביותר, שאילצום לנטוש את מכה. אחר-כך שילח בהם אללה בצורת ורעב, והראה להם ענף באופק. הם הלכו בלי הרף אחרי עננים שראו בקרבם, אך נבצר מהם להשיגם. הבצורת רדפה אותם ובאה תדיר בעקבותיהם. אללה הוביל אותם לארץ מוצאם, ושם שילח בם את ה"טופאך" [שטפון].²

ארץ סאבא בדרום ערב, מֶכָּה וכל אלפי הקילומטרים של חוף התיאמה זועזעו. כל שבטי חצי האי התנסו בחוויות מזעזעות דומות.

מסעודי³ מביא אף הוא את מסורת זעזועי הטבע האלה, ומספר על "עננים מהירים, נמלים, ושאר אותות זעמו של אללה" כאשר רבים קיפחו את חייהם במֶכָּה. נחשול מים אדיר הציף את ארץ ג'והינה, וכל תושביה טבעו בלילה אחד. והוא מוסיף: "המקום בו התחולל אסון טבע זה נודע בשם 'איעדאם' [זעם, אבדון]". "עומייה בן אבו-סאלט משבט ת'קיף רמז למאורע זה במילים אלה: 'בימי קדם התישבו בני ג'וההום בתיאמה ושיטפון עז גרף את כולם'.⁴ המכות שפקדו את חצי האי ערב הבריחו משם את עמלק, ובמנוסתם הלכו בעקבות עננים מהירים. אותו זמן חרבה מכה בלילה אחד ברעש נורא. הארץ הפכה מדבר שממה. וכך תיאר זאת מסעודי:

החל מ-אל-חג'ון וכלה בצפה הכל הפך מדבר. במכה דוממים הלילות, אין קול שיח רעים. שם גרנו, אולם בליל המולה שלא היה כמותו ובהרס אימים שלא נודע כמוהו, הושמדנו.⁵

1 בטקסט הערבי של כיתאב אלע'אני באה כאן המלה "עליית". Fresnel מתרגם אותה לצרפתית במובן "מרעה", אך מוסיף: "המלה 'עליית' שתרגמתי 'מרעה' פירושה גם 'גשם' וגם 'הענן הנושא גשם'".
2 Abu'l Faradj (897 - 967) בעקבות תרגום לצרפתית על-ידי Fresnel, JA, VI, ע' 207.
3 Mañoudi (נפטר בערך בשנת 956), "עריבות הזהב", כרך III פרק XXXIX.
4 שם, ע' 101.
(4) תיאמה - תהום - רצועת החוף הצחיחה של חצי האי ערב שבין חיג'אז למפרץ אילת. (ס)
5 שם ע' 101-102, בשורות אלו מצטט מסעודי את אלחרית, משורר קרום.

ברעש ובהמולה, בנוסם מפגעים ומאותות מבשרי רע, הגיעו כנופיות פליטי עמלק אל גדות ים סוף, כשהם מובילים לפנייהם את עדריהם המבוהלים מרעידות האדמה ומאותות האימה.

מגיפות חרקים, בצורת, ליל רעידת אדמה, "הרס אימים שלא נודע כמוהר", נחשול גיאות הסוחף שבטים שלמים - בפורענויות ובזעזועי טבע אלה נתנסו יושבי ערב ומצרים כאחד.

סידרה זו של תופעות מסייעת לנו לזהות שהן קרו בזמן שבני-ישראל יצאו ממצרים שלקתה במכות דומות. ישראל אף הם היו עדים לנחשול מים אדיר בים סוף, לפני שנתקלו בעמלק לראשונה זמן קצר לאחר קריעת ים סוף. לא רק המצרים, גם עמלקים רבים אבדו במצולות ים. אף שבטים אחרים, כגון בני ג'ורחום וקחאן (יקטן) נסחפו בשטפון ונספו בהמוניהם⁶. גם על עננים כבדים שכיסו את פני המדבר מסופר תכופות במקרא ובמדרשים⁷. במדרשים מסופר גם שבני-ישראל נתקלו בעמלק בהיותם מוגנים בתוך מעטה עננים סמיך⁸. ההיסטוריונים הערבים לא היו מודעים לקשר כלשהו בין הסיפור שלהם, על השיטפון לאורך חופי ים סוף, לבין מאורעות יציאת-מצרים, ולא קישרו ביניהם; אילו עשו כן, היו נחשדים במסירת קטעים מהתנ"ך בצורה שרירותית; אבל הם משיחים היו לפי תומם, ולא הבחינו כלל במשמעות עדותם.

6 בכוונתי להביא עוד זכרונות ערביים על נחשול השטפון במאמר על "מדבר הנדודים".

7 ראה הערה 4 בע' 21.

8 רש"י לשמות י"ז, 9. ראה גם גינצבורג, חלק י"א ע' 31.

המסורות הערביות על פרעונים עמלקים במצרים

רבים מסופרי ערב מספרים על פלישת עמלק למצרים. יש הרבה מן הדמיון באחדים מסיפורים אלה, שלעתים נפגמו על-ידי מִאֲמָצִיָהם הבלתי מוצלחים של הסופרים להתאים מסורות ערביות למסורות עבריות, אך לא למתאימות שבהן. כך למשל, יוסף נמכר למצרים כאשר פרעה היה עמלקי, או, משה יצא ממצרים כאשר פרעה היה עמלקי. סופר ערבי הודה שאין הסכמה לגבי גזעו של פרעה שמלך בימי משה אם קופטי היה, סורי, או עמלקי¹.

נתעלם איפוא מנסיונות אלה של כמה מהסופרים הערבים לשבץ מתוך המסופר במקרא בסיפורים שמוצאם מחצי האי ערב, ונקדיש את תשומת לבנו רק לסיפורים שלא שאבו ממקורות המקרא או האגדה. אלה מקורם בוודאי בחצי האי ערב, בו נמסרו מדור לדור.

בסיפורים כאלה מסופר שסוריה ומצרים נכבשו בעת ובעונה אחת על-ידי עמלק שנמלטו מערב בפקוד אותם מגיפות חרקים, בצורת ורעב, רעידת אדמה, ושיטפון בצפה ובתיהאמה. רמז היסטורי חשוב מתגלה בסדר המאורעות - זעזועי טבע, המורכבים מתופעות מוכרות רבות, היו הסיבה להגירתם הנחפזת של עמלק לעבר סוריה ומצרים.

לאחר שהעמלקים פלשו למצרים, יסדו שושלת פרעונים משלהם. אל-סמחודי כתב:

עמלק הגיעו למצרים ולסוריה, והשתלטו עליהן; עריצי סוריה ופרעוני מצרים היו ממוצאם².

כאשר סיפר מסעודי על המכות שפקדו את ערב, על מנוסת עמלק ממכה, ועל השיטפון, סיפר גם על כיבוש מצרים על-ידי עמלק:

מלך עמלקי, אל-וליד בן דומה, הגיע מסוריה, פלש למצרים, כבש אותה, השתלט על כס המלוכה ותפסו באפס יד לכל ימי חייו³.

נזכרים אנו בדברי מנתו שצוטטו לעיל: "פתאום באו מארצות המזרח אנשים בני-בלי-שם וגברו חילים ועלו על ארצנו למלחמה וכבשו אותה באפס יד". בחיבור אחר מביא מסעודי תיאור מפורט יותר של כיבושי אל-וליד:

1 Maçoudi (מסעודי) "ערבות הזהב" כרך II פרק XXXI.

2 Sanhudi (911-844) המצוטט על-ידי יאקות; AGWG, IX, ע' 26.

3 Maçoudi, כנ"ל, ע' 397.

אל-וליד בן דומה יצא בראש צבא גדול כדי לכבוש מדינות שונות ולהוריד את מלכיהן משלטונם.⁴

סוף הקטע מזכיר משפט באגדה לפיו "...יצא עמלק להחריב את העולם."⁵ מסעודי ממשיך:

בבוא הכובש הזה לסוריה שמע שמועות על מצרים, וישלח לשם את אחד עבדיו, עונה שמו, בראש צבא גדול. אל-וליד ודה בתושבים, החרים את רכושם, ובזז את כל האוצרות שמצא.

מסעודי מספר על מאבק פנימי בתוך עמלק, ועל פלישת גל עמלקי שני למצרים בהנהגת אל-קאן, המכונה אבו-קאבוס.

עמלק חדרו מצרימה וניתצו מצבות וחפצי אמנות לרוב...עמלק פלשו למצרים, שאת גבולה חצו עוד קודם לכן, והחלו להשחית את הארץ... לנפץ דברי אמנות, לנתץ את המצבות.⁶

מלים אלה מזכירות את דברי מנתו, כפי שצוטטו בנגד אפיון:

[החיקסוס] שרפו את הערים באכזריות חימה, ואת מקדשי האלים החריבו עד היסוד ובכל יושבי הארץ התעמרו בשנאה.⁷

דברי מסעודי תואמים גם את הנאמר בכתובתה של המלכה חאתשפסות מהשושלת השמונה-עשרה. בכתובת זו, שצוטטה בפרק הקודם, נאמר:

כי אכן היו עאמו בתוככי הדלתא וכן בהאואר [עואריש], ואספסוף הנוכרים בהמוניו החריב את שבנו הקדמונים. הם שלטו מבלי דעת את האל רע.

טברי, היסטוריון ערבי, הביא סיפורים ואגדות על פרעונים עמלקים, ואת שושלות יחוסם. אופייני המשפט הבא:

אז מת מלך מצרים ואחר, מבני משפחתו, עלה על כס המלוכה, גם הוא מזרע עמלק ושמו קאבוס בן מוצאב בן מועוויה בן נמיר בן סאלוואס בן עמרו בן עמלק.⁸

4 Maçoudi "קיצור הפלאות" (בעקבות תרגום לצרפתית על-ידי Carra de Vaux) ע' 342.

5 גינצבורג אגדות היהודים, חלק י"א ע' 34.

6 Maçoudi "קיצור הפלאות" ע' 361.

מענין כי Macoudi, שם, ע' 88, מספר על פרעה עמלקי שנקרא "תלמה יורשו של לטיס" שבנה מבצר "סמון לאל-עריש". מלך החיקסוס שבנה את עואריש נקרא על-ידי מנתו קליטיס או סלטיס (CHA כרך I ע' 233). בין שתי הצורות, לטיס וסלטיס, שנמסרו בדרכים כה שונות, ניתן להבחין ברמיון.

7 יוספוס, נגד אפיון, סעיף י"ד ע' ט"ז.

8 לפי Petrie בספרו "היסטוריה של מצרים", כרך II ע' 19.

9 Tabari (838 - 923) "כרוניקה" (בעקבות תרגום לצרפתית על-ידי Dubeux) כרך I ע' 261.

אבולפידה בספרו "היסטוריה טרום-איסלמית", כתב:

במצרים היו פרעונים ממוצא עמלקי¹⁰.

הוא גם סיפר על סופה עזה במיוחד שפקדה את מצרים בימי קדם¹¹, נקב בשמות סדרה של פרעונים עמלקים, וסיפר גם על שלטון עמלק בסוריה¹². על הסופרים שהוזכרו ניתן להוסיף גם את אבו-עבד-אל-חכם¹³, המצוטט על-ידי יאקות, וכן סופרים אחרים - אולם די באלה שצוטטו כדי להראות שהמסורת אודות שושלות פרעונים עמלקיות היתה נפוצה בין המלומדים הערבים.

לרקע ההיסטורי של הסיפורים על פרעונים עמלקיים במצרים, נהגו להתייחס באי-אמון¹⁴. היו מלומדים שנקטו עמדה קיצונית אף יותר, וטענו שהעמלקים לא היו ולא נבראו מעולם¹⁵. הם ביססו את מסקנתם על ההנחה ששמו של שבט עמלק לא הוזכר אף פעם בכתובות מצריות.

מאידך גם ביחס לחיקסוס הובעה דעה, קיצונית לא פחות, שהטילה ספק בעצם עובדת פלישתם למצרים, ופירשה את סיפור הפלישה כמעשיה או אגדה. החיקסוס, לפי השערה זו, לא היו אלא שושלת נוספת של שליטים מקומיים¹⁶. עמלק, לכאורה, לא היה ידוע לעם המצרי. מאידך, החיקסוס (עאמו) היו בלתי ידועים לעמים אחרים. לפיכך הוטל מדי פעם ספק בקיומם ההיסטורי הן של עמלק והן של החיקסוס.

10 Abulfeda (1273 - 1331), "היסטוריה טרום איסלמית", ע' 179, 17.

11 שם ע' 101.

12 שם ע' 179.

13 פירוש לקוראן, סורה II, 46.

14 Noeldeke בספרו "עמלק": "מי שמוכן לקבל את עמלקיות הפרעונים אינו יותר ביקורתי מזה שיחשוב אותם...לרומאים או לפרסים". טענתו היתה שלרשומות הערביות אין כל ערך; אמת יש רק בדברים שהסופרים הערבים סיגלו לעצמם מהתנ"ך.

15 Winckler בספרו על "היסטוריה של ישראל" כרך I, ע' 212 כתב: "עם עמלק מושתת כנראה על רעיון מיתולוגי".

16 Gunn ו-Gardiner במאמר על "גירוש החיקסוס", JEA, V, ע' 36 כותבים בהערה מס' 1: "וייל רואה בכל הסיפור על החיקסוס קונסטרוקציה לגנרית". ראה גם ספרים ומאמרים של Weill בביבליוגרפיה.

החיקסוס במצרים

שלטון החיקסוס במצרים נמשך לאורך כל התקופה שחלפה בין הממלכה התיכונה לחדשה. בפירוס איפואר נכתב בזמן פלישת החיקסוס, והוא מתייחס לפלישה זו. גירוש החיקסוס והתקופה שקדמה לגירוש תוארו אף הם במספר מסמכים בני זמנם, אך עצם התקופה שבין פלישת החיקסוס ועד לגירושם דלה מאד בתעודות היסטוריות - אכן היתה זו תקופה חשובה תרתי-משמע.

סיפורו של מנתו על שלטון החיקסוס ועל גירושם הוא מקור מאוחר יחסית - למעלה מאלף שנה הפרידו בינו לבין נושא סיפורו. הוא מספר כי אחרי שפלשו החיקסוס למצרים, תוך כדי הרס, שריפה, אונס ושוד, הם יסדו שושלת פרעונים משלהם, וכי ראשון המלכים האלה סליטיס או סלטיס "ישב בעיר מוף ושם מסים על מצרים העילית והתחתית, והפקיד חיל משמר במקומות אשר מצא בהם חפץ. ויותר מכל חיזק את קצות המזרח" כדי להגן על הממלכה מצפון "כי ירא את האשורים, אשר גדלו ועצמו בימים ההם, פן יתאו לעלות על מלכותו". שם, מזרחית לדלתא, מצא המלך סליטיס מקום אסטרטגי שנקרא עואריש (Auaris), ממנו נוח היה לשלוט על מצרים ועל סוריה כאחת:

הוא בנה אותה והקים עליה חומה בצורה מאד והושיב בקרבה לשמור עליה המון חמושים, כעשרים-וארבע ריבוא אנשי חיל, ובא אליה בתקופת הקיץ לתת לאנשי הצבא את לחם חוקם ואת משכורתם ולנצח עליהם בחגרם את נשקם ללמד ידיהם לקרב, למען תת את פחדו על כל אשר מסביב.²

הרביעי למלכי החיקסוס, לפי מנתו, נקרא אפופיס והוא מלך ששים ואחת שנה. ששת מלכי-הרועים הראשונים נחשבים לשושלת פרעוני החיקסוס הראשונה. לדברי מנתו: "אלה היו ששת מלכיהם הראשונים אשר נלחמו במצרים כל הימים בכל ליבם לעקרו משורש."³

שלטון החיקסוס היה אכזר, הם לא ידעו רחמים. הוכחה לכך ניתן למצוא אפילו בקברים. ארכיאולוג שחשף את אחד ממבצרי חיל המצב הקטנים יותר של החיקסוס תיאר כך את תוכן אחד הקברים: "ערימת עצמות דחוסות יחד, רובן

1 מנתו מצוטט על-ידי יוספוס בנגד אפיון, סעיף י"ד, ע' ט"ז; על הבלבול, אצל כותבי יוונית, בין אשורים וסורים, ראה Herodotus, כך VII ע' 63.
2 יוספוס, נגד אפיון, סעיף י"ד ע' ט"ז.
3 שם, ע' י"ז.

עצמות של חיות, אך ביניהן מצאתי שבר לסת וכן פיקת ברך של אדם.⁴ בקבר אחר הוא מצא "זרוע כרותה, ככל הנראה, וכף יד בודדת".

אם נקרא את דברי מנתו על האכזריות הקיצונית של הפולשים, ואם נשווה אותם למסופר במקורות העבריים על עמלק שהטילו מומים בשבוייהם על-ידי כריתת אברי הגוף,⁵ הרי מציאת יד או לסת בודדות אינה נראית כדבר שבמקרה. מבצרי חיל המצב היו כנראה מקומות עינוי.

שלטונם של עאמו-חיקסוס לא הצטמצם לתחומי מצרים. חרפושיות (חותמות רשמיות) עליהן חרותים שמותיהם של המלכים אפפ וחיאן נמצאו בארצות שונות. שמו של חיאן נמצא חרות על ספינקס שנחשף בבגדד וכן על מכסה כד שנמצא בקנוסוס שבאי כרתים. בכתובת של אפפ נאמר כי "אביו סת, אדוני עואריש, הדביר את כל ארצות הניכר תחת רגליו". בעואריש, היה מקום תרפים מוקדש לסת, שהחיקסוס סגדו לו, והמצרים עד לימי הרעמססים ראו בו התגלמות כוחות החושך (יריבם של איזיס וחורוס, או המקביל לטיפון היווני). חשיפת חפצים הנושאים את שמותיהם של אפפ וחיאן בארצות רחוקות מורה על כך שכנראה דברי אפפ לא היו התפארות שוא. מספר היסטוריונים מצאו עצמם נאלצים לקבל שהחיקסוס שלטו, ולו רק במשך תקופה קצרה, על קיסרות גדולה מאד⁶ וכי לפחות איזורי השפעתם המדינית היו נרחבים ביותר.

שושלת החיקסוס האחרונה, השושלת המצרית השבע-עשרה, לפי מנתו, היתה שושלת של "רועים ומלכי נוא-אמוך"; כלומר, בשושלת זו כבר היו נסיכים ממוצא מצרי שהיו כפופים לפרעוני החיקסוס. אחרון פרעוני חיקסוס אלה היה אפפ השני, אף הוא מלך נודע.

4 Petrie, בספרו "החיקסוס וערים ישראליות", ע' 12 ואילך.

5 כריתת ידיים של הרוגי האויב ושבויו היה לנוהג בתקופה מאוחרת יותר במצרים כמו גם באשור. נוהג זה מקורו כנראה מימי החיקסוס.

6 Gardiner ו-Gunn במאמר על "גירוש החיקסוס" JEA, V, ע' 39.

מלאכי-רעים -- מלכי-רועים

בני-ישראל יצאו ממצרים שבועות, ואולי רק מספר ימים, לפני פלישת החיקסוס. הם לא יכלו להימנע מלפגוש את החיקסוס שבאו מאסיה, ולמעשה נתקלו בהם עוד לפני הגיעם להר-סיני.

האם ידעו בני-ישראל שאת מצריםפקדה מכה "אחת-עשרה", מכה קשה ביותר שארכה מאות בשנים - פלישת "המלכים-הרועים"? כאשר נתקלו לראשונה בעמלק במדבר מלא התלאות, יתכן שלא נתנו דעתם לפורענות החדשה שעמלק עמד להביא על מצרים. אולם, בהיותם בארץ ישראל ידעו וודאי בני-ישראל, שסבלו מפשיטות עמלק במשך כל תקופת השופטים, שגם מצרים סבלה מפגיעה קשה זו, ואף ביתר שאת. הנשתמרה התיחסות כלשהי במקורות העבריים העתיקים שיש בה כדי לרמוז על פלישת החיקסוס-עמלק למצרים מיד לאחר צאת בני-ישראל משם? בתהלים (ע"ח, 49) תוך פירוט מכות מצרים נאמר:

ישלח בם חרון אפו עברה וזעם וצרה, משלחת מלאכי רעים.

מה פירוש הביטוי "משלחת מלאכי-רעים"? האם פירושו "מלאכים רעים"? לא ידועה כל מכה של "משלחת מלאכים רעים". אף אין ביטוי כמו "מלאכים רעים" בשום מקום אחר במקרא. ישנו "מלאך המשחית" או "שטן", אולם אין "מלאכים רעים". הביטוי "מלאכי-רעים" הוא לא רק צירוף יוצא דופן בעברית, הוא גם מנוגד למבנה הדיקדוקי של השפה: לו "רעים" שימש כאן שם-תואר - לא יכלה המלה שקדמה לו להיות נסמכת אליו. "רעים" חייב איפוא להיות שם עצם. אבל, אם כך צריך היה הביטוי להיות "מלאכי רעות". לכן לא רק מובנו של המשפט אלא גם מבנהו הדיקדוקי תואם היטב את הקריאה: "משלחת מלכי-רועים". בין "משלחת מלאכי רעים" לבין "משלחת מלכי רעים" מבדילה למעשה אות אחת - אֶלֶף¹. יש להניח כי בשלב מסוים נעלמה המשמעות המקורית של "מלכי-רועים", והביטוי הוסב ל"מלאכי-רעים" ללא שינוי דיקדוקי מספיק. לכן יש להבין את פסוק 49 בפרק ע"ח בתהלים כך:

ישלח בם חרון אפו עברה וזעם וצרה, משלחת מלכי רועים.

מאגדה עברית עתיקה משתמע שבני-ישראל ידעו את דבר בוא עמלק מצרימה, והשתלטותם עליה. וכי כיצד אחרת יכלו עמלק להשתלט על רשימות התושבים שבארכיוני מצרים?:

1 ראה בשמואל ב' י"א, ו, שם מופיעה המלה "המלאכים" במובן מלכים ובתוספת הערת סופרים: "אלף יתירה".

מה עשה עמלק? ירד לו לבית ארכיון של מצרים ונטל משם רשימה שהיו שמותיהם של בני-ישראל חקוקים בה. ובא עמלק ועמד לו מחוץ לענני הכבוד וקרא להם בשמותיהם... וכיוון שהיה יוצא אחד מהם חוץ לענן היה הורגו².

בפפירוס איפואר נאמר:

פפירוס 6;7: אבוי, משרדי הממשל נפתחים ורשימות המפקד נלקחות. עבדים הופכים לאדוני עבדים [?].

2 גינצבורג אגדות היהודים (לפי תרגום מרדכי הכהן) חלק י"א ע' 31 ; ראה סכילתא בשלח פרק א', כ"ז.

ארץ-ישראל בימי שלטון החיקסוס

עד היום לא נמצא הסבר לשאלה מדוע אין כל זכר לשליטה מצרית על ארץ-ישראל, או רמז כלשהו למסעות מלחמה של פרעונים בספרי יהושע ושופטים, הדנים בתקופה בת למעלה מארבע מאות שנה, אף כי בהתאם לכרונולוגיה המצרית המקובלת שלטה מצרים על ארץ-ישראל במשך כל התקופה הארוכה הזאת.

השחזור המוצע כאן מזהה את עמלק עם החיקסוס ומציב את שלטון החיקסוס-עמלק על מצרים בימי הנדודים במדבר ובתקופות יהושע והשופטים. לכן, בהתאם לשחזור הנוכחי חייב היה עמלק להיחשב, באותה תקופה, לחזק בין העמים.

כאשר בלעם נתבקש על-ידי בלק, מלך מואב, לקלל את בני-ישראל שהתקרבו מהמדבר לעבר גבול מואב, הוא שם פניו למדבר אך במקום לקלל את ישראל ברך אותו.

במדבר, כ"ד, 7: ... וזרעו במים רבים, ויום מאגג מלכו ותנשא מלכתו.

אגג היה מלך עמלק. בעמדו על פסגת ההר הסב בלעם את פניו לכיוון אחר:

במדבר, כ"ד, 20: וירא את עמלק וישא משלו ויאמר, ראשית גוים עמלק ואחריתו עדי אבד.

פסוקים אלה נראו סתומים. אם היו עמלק, כמשוער, כנופיית שודדים, למה נקראו "ראשית גוים עמלק"? ומה פשר לברכה "וירום מאגג מלכו"? שאלות אלה נותרו ללא הסבר המניח את הדעת.

עמלק היה אותה עת "ראשית גוים"; כוחו של אגג מלך עמלק היה ביטוי לשיא של עוצמה; הוא היה השליט על ערב ועל מצרים.

שמו של המלך אגג הוא השם העמלקי היחיד שנשתמר במקרא¹. נוסף על מלך אגג הנזכר בספר במדבר² היה עוד מלך עמלקי בשם אגג, הוא מלכם האחרון, שמלך כארבע מאות שנה יותר מאוחר, בימיו של שאול³.

בדברי ימי מצרים היה השם השכיח ביותר בין מלכי החיקסוס "אפפ". אחד הראשונים והבולטים ביותר מביניהם נקרא אפפ, וכך נקרא גם מלכם האחרון.

1 השווה הניקוד במדבר כ"ד 7, שמואל א' ט"ו, ומגילת אסתר ג. לעתים נכתב אגג בג' פתוחה ולעתים בג' קמוצה.

2 במדבר כ"ד 7.

3 שמואל א' פרק ט"ו.

באותיות עבריות קדומות, כפי שנשתמרו על מצבת מישע (ראה לוח 9) רואים דמיון מובהק בין האותיות "ג" ו-"פ". אין כל זוג אותיות אחר (מלבד אולי "ב" ו-"ר") הדומות כל כך זו לזו כמו שתיים אלה: שתיהן עשויות קו אנכי ארוך שאליו מחובר בזוית חדה קו קצר, והן דומות למספר 7. גודל הזוית בין הקו הארוך לקצר מהווה את ההבדל העיקרי בין האותיות. עם זאת נדמה שיש לתקן לא את הקריאה העברית אלא את המצרית. הבאתי מספר נימוקים לכך במקום אחר⁴. כמעט כל סימן בכתב הירוגליפי מציין יותר מעיצור אחד, ורק באופן אמפירי ניתן למצוא את כל העיצורים המיוצגים על-ידי אותו סימן.

אגג הראשון הוא כנראה אפפ הראשון, ואגג השני - אפפ השני. אגג הראשון מלך בראשית התקופה; ואפפ הראשון, לפי מנתו, היה המלך הרביעי בשושלת החיקסוס הראשונה, והוא מלך 61 שנה. אגג השני מלך כעבור כארבע מאות שנה, בסופה של תקופה זו ממש; כך גם אפפ השני שהיה אחרון מלכי החיקסוס.

עאמו-חיקסוס רדו במצרים ממצודתם בעואריש, שנבנתה על ידם סמוך לגבול מצרים, והם החזיקו חילות מצב בכל רחבי המדינה (מנתו).

גם בארץ-ישראל בנה עמלק מצודה לחיל מצב במקום אסטרטגי - במרכז הארץ, בנחלת שבט אפרים. בשירת דבורה, שהוא קטע עתיק, פסוק סתום: "מני אפרים שָׁרְשָׁם בעמלק..."⁵

אותו מבצר, או מאחז, נזכר גם בפסוק אחר בספר שופטים (י"ב, 15) "...בפרעתון בארץ אפרים בהר העמלקי."⁽⁶⁾

העמלקים סייעו לכנענים; דבר זה מסביר את הנסיגה שבאה לאחר ההתקדמות של בני-ישראל בחדירתם לכנען, ואת היותם מפעם לפעם למס עובד. עמלק שלטו בשטחים נרחבים, ובמדיניות התפשטותם חברו עם אומות קרובות להם. מכאן המסורת העברית שעמלק היו מתחזים לכנענים ובמסווה זה לחמו בבני-ישראל או סייעו לכנענים להלחם בהם.⁷

4 ראה "עלמות מתנגשים", סעיף השטפונות של "דאוקליון ואוניגס".

5 יבין, מלך הכנענים, וסיסרא שר צבאו לחצו את ישראל. בני-ישראל הצליחו לשבור את עולם לזמן מה בהנהגת דבורה וברק. יתכן שפירוש הפסוק הזה הוא ששבט אפרים גירש את עמלק ממבצר עמלקי בנחלת אפרים, מקום משם ניסו עמלק לסייע לכנענים. במקרה זה "שורשם" מתייחס לכנענים שהסתמכו על סיוע שקיבלו ממצודת עמלק.

יתכן גם כי "שורשם" בא במובן "לשרש", כלומר ששבט אפרים שָׁרַשׁ את עמלק מתוך נחלתו; ראה למשל חהלים נ"ב, 7: "ושרשך מארץ חיים". אולם ראה פירוש רשי לפסוק.

(6) פרעתון - כיום הכפר פרעתה, כ-10 ק"מ מערבית לשכם. היה מבצר חשוב, בגלל גבהו ומקומו, בימי מלחמות המכבים. מעניין ששני המבצרים, פרעתון באפרים ושרון, מצודת החיקסוס שזוהתה כחל אל-פארעה בנגב, שמרו בערבית על שמות שנגזרו מהשם "פרעה". (ס)

7 ילקוט שמעוני, במדבר כ"א, בשם מדרש ילמדנו; תרגום יונתן לבמדבר כ"א, 1 ורש"י שם.

המדינים היו קרובי משפחה של עמלק עוד מהתקופה בה ישבו עמלק במכה והמדינים במדינה⁸. יחד פשטו לעתים קרובות על הארץ לקראת עונת הקציר.

שופטים, ו, 3-5: והיה אם זרע ישראל, ועלה מדין ועמלק ובני קדם ועלו עליו. ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ עד בואך עזה, ולא ישאירו מחיה בישראל ושה ושוור וחמור. כי הם ומקניהם יעלו ואהליהם ובאו כדי ארבה ללב ולהם ולגמליהם אין מספר, ויבאו בארץ לשחתה.

בגלל עדרי הבקר וגמלים "אין מספר" שהיו להם, כינו אותם המצרים "מלכי-רועים" ("חיק-סוס"). בבואם להשמיד ארץ היו מוליכים את עדריהם לפניהם. גם בפרק הבא בספר שופטים (ז', 12) נמשלים הם ובקרים "כארבה ללב" ו"כחול שעל שפת הים ללב". גם במצרים נהגו באותה שיטת ניצול ובזיה: חיכו עד שיזרעו התושבים את אדמתם, ואז, זמן קצר לפני האסיף, היו מופיעים בהמוניהם עם עדריהם ומחסלים את היבול וגוזלים את השוורים שלפני המחרשות ואת שאר בהמות הבית.

פפירוס ארמיטג', 116 ב', רקטו: העאמו באים וקרבים במלוא עוצמתם על האוספים את היבול, ובלב מלא חימה גוזלים שוורים מהחריש... הארץ שממה כליל ולא נותר בה דבר.

הנדודים במדבר ארכו, על פי המקורות, ארבעים שנה. הדעות על משך תקופת השופטים חלוקות, אך בדרך כלל מקובלת ההערכה של כארבע-מאות שנה. התקופה החשוכה במזרח הקרוב נמשכה כל עוד שלטו עמלק באיזור. ישראל היה כנראה העם היחיד שנאבק ללא הרף על עצמאותו. על-ידי מאבקו זה בעמלק ובבני בריתם הגנו גם על ערי החוף, צור וצידון.

כאשר היתה להם הנהגה נועזת עברו בני-ישראל להתקפה. בפיקודו של גדעון הגיעו אף לערי מדין. היתה זו תקופה של גבורה. לא ידוע דבר על התקוממויות במצרים או בחבלים אחרים של האימפריה העמלקית במשך כל מאות השנים האלה. אולם כל מאמץ מצד ישראל להשיג ולקיים עצמאות של ממש נידון לכישלון כל עוד שלט עמלק בצפון אפריקה ובערב ועד לנהר פרת - כל עוד הוצבו חילות מצב של עמלק בנקודות מבצר שהיו פזורות ברחבי ארצות רבות, וכל עוד לא נשבר ריכוזו הצבאי שהוחדר לכיוון החוף כטריז בין ארצות אפריקה ואסיה.

תקופה זו בתולדות ישראל ממחישה את האמור בספר שמות (י"ז, 16): "מלחמה לה' בעמלק, מדר דר".

8 את מדין מאתרים שלא כראוי ברצועות המדבר משני עברי מפרץ אילת. מסורות הערבים הקושרות את עמלק למקום מיחסות את המדינים לאזור מדינה. השווה גם את שם הכהן המדיני יתרו חותן משה עם ית'רב שם ערבי קדום אחר למדינה.

משך תקופת החיקסוס

לפי מנתו, כמצוטט על-ידי יוספוס, ארכה תקופת החיקסוס חמש מאות ואחת-עשרה שנה¹. אולם בספרים מודרניים העוסקים בהיסטוריה המצרית קוצרה תקופה זו בצורה קיצונית. קיצור זה לא התבסס על שיקולים של תמורות בתרבות או על ממצאים ארכיאולוגיים, לוחות או תאריכים קדומים, אלא בעיקר על העובדה שאת סוף השושלת השתים-עשרה מהממלכה התיכונה קבעו לשנת 1780 לפסה"נ - על סמך חישובים אסטרונומיים המתבססים על מחזור הכוכב סותיס (סיריוס -אברק) - ואת עליית השושלות השמונה-עשרה, עם ראשית הממלכה החדשה, קבעו לשנת 1580 לפסה"נ, אף זאת על סמך חישובים מודרניים המתבססים על המחזור הסותי. בין השושלת השתים-עשרה לשושלת השמונה-עשרה חייבים להכליל את השושלת השלוש-עשרה (האחרונה בממלכה התיכונה) ואת תקופת החיקסוס. אם התאריכים נכונים נותרו כמאתיים שנה לשושלת השלוש-עשרה ולתקופת החיקסוס גם יחד. הואיל ואחדים ממלכי השושלת השלוש-עשרה מלכו שנים ארוכות, נותרו עבור תקופת החיקסוס במצרים כמאה שנים לכל היותר. כרונולוגיה זו הוצעה ונתמכה על-ידי אדוארד מאיאר.

לדעת פלינדרס פטרי וכמה מתומכיו, אין משך זמן זה מספיק בשום אופן עבור תקופת הביניים שבין הממלכה התיכונה לחדשה. השינויים בתרבות היו עצומים - משל כאילו הורד מסך על סוף הממלכה התיכונה ועלה שוב מעל למחזה השונה לחלוטין של הממלכה החדשה. עקב שינויים כבירים אלה העלה פטרי את הרעיון שבין השושלת השתים-עשרה לבין תחילת השמונה-עשרה חלפו לא מאתיים אלא אלף שש מאות וששים שנה, כלומר, מחזור מלא נוסף של הכוכב סותיס (הנמשך אלף ארבע מאות וששים שנה) הוכלל על-ידי פטרי בתוך תקופת החיקסוס. תקופת שלטון החיקסוס במקום שתקוצר בהשוואה לנתוני מנתו (הידועים כמופרזים), הוארכה, לשיטתו של פטרי, בכאלף שנים. שתי מגמות אלו נקראות הכרונולוגיה "הארוכה" ו"הקצרה". המשותף להן הוא התאריך 1580 לפסה"נ לתחילת הממלכה החדשה. לא הכרונולוגיה "הארוכה" ולא זו "הקצרה", מציעות לשנות ולקרר תאריך זה. שתיהן מושתתות על המחזור הסותי כבסיס לחישוב הכרונולוגיה המצרית. בפרק "אסטרונומיה וכרונולוגיה - מקור הטעויות בכרונולוגיה המצרית" נבחן את תוקף ההנחה

1 נגד אפיון סעיף י"ד ע' י"ז.

שהחשובים המבוססים על המחזור הסותי יכולים לשמש בסיס לשיטה כרונולוגית.⁽³⁾ הפער הגדול בין אסכולות ההיסטוריונים, עד כדי הבדל שבין מאתיים שנה לאלף שש מאות וששים שנה עבור אותה תקופה עצמה - זו שקדמה לממלכה החדשה - הוא מדהים, ביחוד בהתחשב בעובדה שהכרונולוגיה המצרית משמשת בסיס למבנה הכרונולוגי של כל עמי המזרח הקדום.

מספר מלומדים ניסו לנקוט בדרך ביניים, ובהתעלמם מהחשובים המסובכים שעליהם מבוסס מנין המחזור הסותי, הציעו משך זמן של ארבע או חמש מאות שנה עבור תקופת החיקסוס. "לולא ידענו על התאריך הסותי, הרי על סמך העדויות שבידינו לא היה צורך ביותר מארבע מאות שנה, או לכל היותר חמש מאות שנה, בין השושלת השתים-עשרה והשמונה-עשרה."⁴

פשרה זו לא נתקבלה, וגם הכרונולוגיה הארוכה איבדה, אחרי מות פטרי, את רוב תומכיה, והכרונולוגיה הקצרה, זו של "אסכולת ברלין" - הפכה לכרונולוגיה השלטת.

בספר הנוכחי עוסקים אנו בהיסטוריה המצרית מאותו רגע בו הגיעה הממלכה התיכונה לקיצה עם כיבוש מצרים על-ידי החיקסוס. אם למדוד את תקופת החיקסוס לפי משך זמן שליטת עמלק על המזרח הקרוב - כלומר, לפי סיכום שנות הנדודים במדבר וימי השופטים לפי המקרא - הרי שיש להקצות קצת יותר מארבע מאות וארבעים שנה לתקופה זו.

(3) הפרק "אסטרונומיה וכרונולוגיה" הובא בהוצאה באנגלית בסוף הכרך האחרון של סדרת "תקופות בתוהו" - *Peoples of the Sea* בתרגום העברי יובא כפרק בכרך על יוון, ומפאת חשיבותו - כהוכחה לבסיס הרעוע של לוח המחזור הסותי שעליו מבוססת הכרונולוגיה המצרית - הוא יצא גם כחוברת נפרדת שניתן יהיה לרכוש עם שאר הכרכים.

4 Hall בפרק "כרונולוגיה מצרית", CAH כרך I ע' 169.

גירוש עמלק ברשומות העבריות וגירוש החיקסוס ברשומות המצריות

לכל אורך תקופת שלטונם רדו החיקסוס במצרים ממבצרים בעוואריש, בו החזיקו מלכי הרועים חיל מצב חזק. שם קיבלו מלכים אלה מס ממצרים ומשם פיקדו על מושלי, או נסיכי, המחוזות. אלה האחרונים היו בני חסות כפופים למלכי החיקסוס שנהגו בהם בצורה משפילה כמתואר בפפירוס סאליאר I.¹ המלך אפפ השני (אג השני) שלח שליח מעוואריש ואיתו דרישה מבזה מהנסיך המצרי סקנ-רע:

פפירוס סאליאר: "נסיך העיר הדרומית [נוא-אמון] שתק ובכה זמן רב, ולא ידע איך ישיב לשליחו של המלך אפפיס [אפפ]."

הנסיך המצרי נאסר על-ידי שליחו של המלך אפפ השני והובא לעוואריש. סופו של הפפירוס חסר.

מגילת פפירוס זו מספרת על ההתעללות והבוז שהיו מנת חלקם של נסיכי המחוזות הכפופים לחיקסוס. אך היתה זו כבר חשכת הליל שלפני עלות השחר. המכה האחרונה, שלטון מלכי הרועים, שנמשכה מאז יציאת מצרים, קרבה לקיצה.

בלוח קארנרון מסופר על השתתפות הפרעה-בן-החסות כאמס בן סקנ-רע בקרב נגד החיקסוס² הוא נעזר על-ידי צבא זר. על מצבה מצרית אף נשתמר תיאור המבצע האחרון: דבר גירוש החיקסוס חקוק על קיר קבר קצין בצבאו של יעחמס, פרעה בן חסות מאחד המחוזות וכנראה אחיו של כאמס. שמו של הקצין אף הוא היה יעחמס, והכתובת מספרת על מבצעי מצור וקרב בהם השתתף. בכתובת זו, שהינה הטובה במקורות המצריים שנשתמרו אודות המלחמה בה השתחררו מעול החיקסוס, העלימו את הגורם החשוב ביותר. ניכר שלא נסיכים מצריים שמרדו, אלא לוחמים שבאו מארץ אחרת היו משחרריה האמיתיים של מצרים. כך נאמר בכתובת:

1 Gunn ו-JEA, V, במאמרם "גירוש החיקסוס", ע' 40-42; ראה גם פפירוס סאליאר בברסטד, דברי ימי מצרים (בתרגום אטינגר), ע' 166.

2 Gardiner "תבוסת החיקסוס על-ידי כאמס", JEA, III, ע' 95-110. השושלת השבע-עשרה נחשבת בדרך כלל לשושלת של נסיכים מצריים שהיו תחילה כפופים לאחרוני מלכי השושלת השש-עשרה, שושלת החיקסוס, ולבסוף מרדו בהם. (אולם ברשימת מנתו, כפי שהובאה על-ידי יוליוס אפריקנוס ואבזביוס, היתה השושלת השבע-עשרה האחרונה בשושלות החיקסוס).

הלכתי רגלי בעקבות המלך, כשהוא רוכב במרכבתו. האחד שם מצור על העיר עואריש; רגלי הייתי והראיתי גבורה בפני הוד מלכותו... האחד לחם על פני המים בתעלה [אפיק נחל] של עואריש... ושוב היתה מלחמה במקום ההוא. ושוב לחמתי... האחד לחם כאן במצרים דרומית לעיר זו. אז לקחתי שבוי חי... האחד לכד את עואריש... האחד צר על שרוחן שש שנים³ והוד מלכותו לכדה...⁴.

לו היה זה כאמס המצרי שמילא את התפקיד העיקרי במלחמת שיחרור זו, לא היו משתמשים בכינוי הסתום "האחד", ולא היו מיחסים את הנצחון ל"אחד". היו כותבים: "הוד מלכותו צר על העיר..." או "צבאותינו לחמרו". המסמך המצרי אומר למעשה שבמלחמה נגד החיקסוס פעל צבא זר,⁵ אלא שבכתובות מצריות לא נהגו להנציח מעשי מלכים זרים, ולכן לא נזכר שמו של המלך שהכניע את החיקסוס. מסתבר שהמלחמה נוהלה בידי "אחד" זר, ולכן לא יחסה הכתובת את מבצעי המצור ואת גירוש החיקסוס למלך המצרי, שמן הסתם רק סייע למשחרר הנכרי.

שמואל הנביא אמר לשאול, אותו משח למלך על ישראל:

שמואל א', ט"ו, 2-3: כה אמר ה' צבאות, פקדתי את אשר עשה עמלק לישראל, אשר שם לו בדרך בעלתו ממצרים. עתה לך והכיתה את עמלק והחרמתם את כל אשר לו...

שאול אסף "מאתים אלף רגלי ועשרת אלפים את איש יהודה"

שמואל א', ט"ו, 5: ויבא שאול עד עיר עמלק, וַיָּרֶב בַּנְּחָל.⁶

מלים אלה - "עיר עמלק" - מהוות אבן נגף למפרשי המקרא ולחוקריו, כי עמלק נחשב לשבט של נוודים. מהו איפוא פירוש הביטוי "עיר עמלק"?⁷ נאמר שעמלק ישב בנגב. רמז נוסף לאיתורו של המקום זו הטופוגרפיה שלו: העיר הושמה במצור מתוך אפיק נחל. מכאן שהעיר שכנה בקרבת נחל. אין בנגב, במדבר סיני, בצפון ערב ועד לגבולות מצרים, כל נהר פרט ל"נחל מצרים", הוא וואדי אל-עריש, היחיד שהמקרא מכנהו תדיר "נחל". בחורף הוא שופע מים, אך בקיץ אפיקו יבש.

ניתן לנסות למצוא עוד רמז גיאוגרפי מתוך הפסוק הבא: "...בואך שור, אשר על פני מצרים". זו היתה הנקודה הדרומית ביותר במסע הניצחון של שאול כתוצאה מלכידת עיר עמלק.

3 גרדינר קורא "שלוש שנים". ראה Sethe "משך זמן המצור על שרוחן", ZASA, XLVII, ע' 136.

4 Breasted "רשומות מצריות עתיקות" כרך II סעיפים 13-7.

5 Gardiner ו-Gunn, כ"ל, ע' 47.

6 כאשר נאמר סתם "נחל" הכוונה בדרך כלל ל"נחל מצרים" הוא וואדי אל-עריש.

7 Muller כותב: "לא היינו מצפים שישוב של עם נווד כזה יקרא 'עיר'." מתוך Jewish

Encyclopedia, I, ע' 482.

שמואל א', ט"ו, 7-8: ויך שאול את עמלק, מחוילה בואך שור, אשר על פני מצרים. ויתפש את אגג מלך עמלק חי...

כך מתגלה בתנ"ך זהות משחררה הזר של מצרים: אותו "אחד" היה המלך שאול. אפפ השני היה אגג השני, עיר עמלק היתה עואריש. הן במקורות העבריים והן בכתובת המצרית מודגש השימוש האסטרטגי באפיק נחל בעת המצור על העיר. בשני המקורות נזכר השלל הרב של עיר הרועים. היה זה שלל של צאן ובקר. בשני המקורות נאמר כי במשך המסע הזה "האחד" (בכתובתו של הקצין יעחמס), או שאול (בספר שמואל), לחם בעאמו-עמלק והשמידם עד "דרומית לעואריש", או עד "בואך שור, אשר על פני מצרים".

העמדת המקורות העבריים והמצריים זה מול זה תסייע לאתר את עואריש. החומר לאיתור המדויק יובא בהמשך הפרק.

ההתייחסות ל"חילה" היוותה אף היא בעיה קשה לחוקרי התנ"ך⁸. כיצד יכול היה קרב עם עמלקים פחותי ערך, או מצור על איזה ישוב של נוודים להסתיים בנצחון מגמא-ארץ מחילה שבארם-נהרים ועד לגבול מצרים? היו ששיערו כי חל שיבוש בטקסט וכי במקום "חילה" יש לקרוא שם אחר,⁹ או, שהיתה חילה אחרת, נוסף על זו שבארץ הפרת, אי שם בקרבת מצרים¹⁰.

אם מכירים בתפקיד האמיתי של עמלק, במשך תקופת השופטים הארוכה, אין כל קושי בקבלת הדברים כפשוטם. לכידת מבצר עמלק על מלכם שימשה אות להתמוטטות האימפריה העאמו-עמלקית כולה, וכתוצאה מיידית זכו מחדש בחירותם לא רק מצרים, אלא כל סוריה עד ארם-נהרים.

8 שם, בע' 483 Muller כתב: "הטריטוריה המיוחסת לעמלק בשמואל א' ט"ו 7: 'מחילה בואך שור אשר על פני מצרים' מוזרה ובלתי מובנת."

9 Wellhausen, בספרו "טקסט ספרי שמואל", ע' 97, שינה "חילה" ל"תלם" - עיר ביהודה.

10 ראה Yahuda בפרק "שתי החילות" בספרו "שפת התורה והשפה המצרית" כרך I ע' 190, כותב: "הזכרת חילה...גרמה תמיד קשיים גדולים לחוקרי המקרא...ואף החקירה הממצה והבדיקה הדקדקנית שלנו, לגבי כל האפשרויות שהוצעו...העלו תמיד תוצאות בלתי משביעות רצון".

החיקסוס נסוגים לאדום

פרט נוסף מהמצור על עואריש נשתמר בכתבי מנתו, שחי הרבה יותר מאוחר. מנתו (כמצוטט על-ידי יוספוס) כתב כי לאחר מצור ממושך על עואריש הורשו החיקסוס, על פי הסכם, לעזוב את המקום:

למען יעזבו כולם [הנצורים בעואריש] בשלום את ארץ מצרים וילכו אל כל אשר תאווה נפשם, והם יצאו מארץ מצרים על פי דברי הברית, כולם למשפחותיהם עם כל רכושם, במספר עשרים וארבע ריבוא ופנו ללכת דרך המדבר אל סוריה, אולם יראו את שלטון האשורים, המושלים בארצות אסיה בימים ההם, ועל כן בנו להם עיר בארץ הנקראת בזמננו בשם יהודה, למושב רבבות אנשיהם וקראו לה בשם ירושלים.¹

סיפור מבולבל זה של מנתו עומד בסתירה לכתובת הקצין יעחמס, שכתב על לכידת העיר עואריש לאחר המצור אך לא הזכיר הסכם כלשהו עם המתבצרים בה.

בעזרת הכתוב במקרא ניתן לפשר בין הקביעות הסותרות של הלוחם בן התקופה לבין אלה של ההיסטוריון המאוחר, במה שנוגע לגורלם המידי של הנצורים. בטרם הסתער שאול על עיר עמלק, עשה הסכם עם בני שבט הקיני, שחברו יחד עם עמלק, כדי שיצאו מן העיר הנצורה:

שמואל א', ט"ו, 6: "ויאמר שאול אל הקיני, לכו סרו רדו מתוך עמלקי, פן אסף עמו... ויסר קיני מתוך עמלק."

לפי יעחמס נמלטו החיקסוס-עאמו, לאחר נפילת עואריש, לשרון בדרום הארץ. לפי מנתו נמלטו החיקסוס למקום שהם בנו וקראו ירושלים. אין כל צל של ספק שבכתובת בת התקופה, שנחקקה על קבר יעחמס בסמיכות זמן למאורעות, מובא השם הנכון של המקום אליו נסוגו החיקסוס, וכי הצגת הדברים המאוחרת של מנתו אינה נכונה. השיבוש חל או במקור ממנו שאב מנתו או בטקסט שלו עצמו, ושרון הידועה פחות נתחלפה בירושלים הידועה יותר.

לטעות זו, בין אם נעשתה במזיד, בין אם בשוגג, היו תוצאות חמורות לגורלו של עם ישראל מאז תקופת בית תלמי. טעות זו הטביעה את חותמה על התנהגותם והתפתחותם הרוחנית של עמים אחרים. רק לעתים נדירות היו לפליטת קולמוס תוצאות טרגיות כה רבות כמו לטקסט משובש זה, שנחשף כאן תוך השוואת שני המקורות המצריים, לגבי המקום אליו נמלטו החיקסוס -

1 נגד אפיון, סעיף י"ד ע' י"ח.

לשרוחן במקור האחד (יעחמס), לירושלים במקור השני (מנתו). לנושא זה אוסיף מספר מלים בסוף הפרק.

תבוסת החיקסוס-עאמו הושגה בשני מבצעי מצור בזה אחר זה. לאחר כיבוש עואריש - מבצרו ומקום מושבו של אפפ - נסוגו החיקסוס-עאמו לשרוחן בדרום ארץ ישראל,² שם הושמו במצור בשנית. גירסת יעחמס על נסיגת העאמו לדרום ארץ ישראל מתאימה לסיפור המקראי. לאחר לכידת עיר עמלק וניצחונו המכריע של שאול עדיין לא הושמד עמלק לחלוטין. אלה שניצלו נסוגו אל איזור גבעות הנגב, ומשם פשטו על הערים השכנות. היה זה עוד בתקופת מלכות שאול.

שמואל א', ל, 1-3: ...ועמלקי פשטו אל נגב ואל צקלג, ויכו את צקלג, וישרפו אתה באש... ונשיהם ובניהם ובנתיהם נשבו... ושתי נשי דוד נשבו...

דוד וארבע מאות איש עימו רדפו אחרי כנופית עמלק שחטפה את הנשים והילדים. בדרך מצאו איש חסר הכרה שלא אכל ולא שתה שלושה ימים:

שמואל א', ל, 11-13: וימצאו איש מצרי בשדה ויקחו אותו אל דוד... ויאכל ותשב רוחו אליו... ויאמר לו דוד למי אתה... ויאמר נער מצרי אנכי עבד לאיש עמלקי ויעובני אדני כי חליתי היום שלשה.

העבד המצרי הוביל את דוד אל כנופית העמלקים "ויצל דוד את כל אשר לקחו עמלק...הכל השיב דוד." (שם 18-19).

תקרית זו מאלפת ביותר - היא מלמדת שעמלק פלשו לנגב לאחר שאיבדו את מבצרם על גבול מצרים, וגם מגלה פרט מאד מפתיע: המצרי אמר שהוא עבד לאדון עמלקי.

ננסה נא להחזיר את דברי ימי שני העמים - העברי והמצרי - למקומם המקובל בכרונולוגיה. מה פירוש הדבר שמצרי, בן לממלכה שלטת וגאה הינו עבד לעמלקי, נווד עלוב? איש מצרי זה, כאשר זיהה את עצמו, דיבר על היותו עבד לאדון עמלקי כעל דבר שהיה מקובל באותם ימים.

אולם הם כבר היו בין האחרונים ששימשו בתפקידים של עבד מצרי ואדון עמלקי. העמלקים היו בנסיגה ובמנוסה; הפשיטות הבודדות, כגון זו משרוחן לצקלג, שתיהן ערים בנגב⁽³⁾, היו מהתקפותיהם האחרונות. לוחמיהם נפוצו, מקצתם הגיעו לארץ פלשתים באיזור החוף - צקלג היתה בירתם ארץ פלשתים ושרוחן היתה לא הרחק משם, יתכן בדרך בין פלשת לשעיר.

2 שרוחן מוזכרת ביהושע י"ט, 6.

(3) אלט ואולברייט זיהו את שרוחן בתל-אל-פארעה על גדתו של נחל הבשור, בקרבת ציקלג; ראה

אטלס כרטא, מפה 93.

זמן קצר לאחר זעזועי הטבע הגדולים הגיעו הפלשתים מן האי כפתור ותפסו את חוף כנען⁴. הם התחתנו בעמלק, ביקשו את קרבתם, קיבלו את מנהיגותם המדינית, סיפקו להם כלי מתכת וכלי חרס, ובמשך מאות השנים הבאות איבדו יותר ויותר את מורשתם שלהם והפכו לאומת כלאיים. מיזוג זה של הפלשתים עם העמלקים שימש, לדעתי, יסוד למסורת המצרית (מנתו) ששוללות החיקסוס, לקראת סוף שלטונם על מצרים היו "ממוצא פיניקי"⁵, וכן לטענה שבעורקי הפלשתים זרם דם עמלקי.⁶

לאחר נצחונו הגדול על עמלק, היה על שאול לנהל מלחמה בפלשתים. למלחמה זו יצא בלב כבד. שמואל הנביא דיבר איתו קשות: המלכות עתידה להיקרע מעליו יען כי חס על אגג מלך עמלק, אויביהם הנצחיים של ישראל. שמואל הרג את אגג, "ולא יסף שמואל לראות את שאול עד יום מותו...". לפני הקרב עם פלשתים ביקש שאול להעלות את רוח שמואל בעזרת בעלת האוב בעין-דור. למחרת הביקור אצל בעלת האוב פגעו בו חיצו הפלשתים בשדה הקרב "ותכבד המלחמה אל שאול וימצאהו המורים אנשים בקשת...וימת שאול ושלוש בניו..."⁷.

הזכות ההיסטורית על שחרור המזרח הקרוב מעול החיקסוס מגיעה לשאול, אך מעשהו הגדול לא זכה להערכה, ואפילו לא להכרה. לכידת עואריש והשמדת צבא עמלק שינו את מהלך ההיסטוריה. מצרים שבה ועלתה לגדולה לאחר ששחררה על-ידי צאצאי העברים שהיו פעם משועבדים בה.

הדורות הבאים לא עמדו על חשיבות מעשיו של שאול, ואף בני דורו לא היו אסירי תודה לו. מקולל על-ידי שמואל בשל רוך לבו כי חמל על אגג, רדוף רוח רעה ודכאון, ועם תחושת הצפוי לו, יצא לקרב האחרון. הפלשתים כרתו את ראשו ואת ראשי בניו. "ויכרתו את ראשו ויפשטו את כליו, וישלחו בארץ פלשתים סביב...ואת גויתו תקעו בחומת בית שן."

זה היה סופו העגום של האדם שנמשח למלך הראשון על יהודה וישראל. בדף נשכח של אחד המדרשים נאמר עליו שהיה צדיק מדוד, אציל ונדיב, "בחיר ה" אמיתי.

רק לאחר שגברו גם על הפלשתים יכלו בני-ישראל להיחשב בני חורין. המשימה הכפולה הוטלה על דוד: לבער את עמלק מאחרוני מבצריהם בנגב, ולגרש את הפלשתים מן ההרים.

4 ירמיה מ'1,4; עמוס ט,7.

5 *Manetho*, ע' 91, 95-99.

6 Abu-el-Saud, פירוש לקוראן, סורה II; Abulfeda, "ההיסטוריה הטרנס איסלמית", ע' 17.

7 ראה שמואל א', פרק ל"א.

לאחר נפילת עואריש הלך הקצין יעחמס בעקבות מלכו לשים מצור על מבצר שריוחן בנגב. עאמו-חיקסוס הגנו עליה שלוש שנים ארוכות. במקרא מסופר על העמלקים ש"פשטו אל נגב ואל צקלג"⁸ לאחר מפלתם בגבול מצרים. במקורות עבריים אחרים נשמר דבר המצור על "בירת עמלק" בדרום הארץ:

"הרבה נצחונות נפלאים וגדולים נחל יואב במלחמותיו, אלא במעשה גבורה שבגבורה גדולה שבכולן הצטיין יואב בכיבושה של עיר הבירה של עמלק."⁹

בני-ישראל הסתערו על העיר העמלקית, הרסו את מקדשי האלילים והיכו את העם לפי חרב. דוד המלך לא היה נוכח במצור ממושך זה. המלך יעחמס השתתף כנראה כבעל ברית עם צבא יואב. הקצין יעחמס כתב: "אחד צר על שריוחן שלוש שנים והוד מלכותו לכדה." הוא מוסיף לספר שגם הוא זכה בחלק מן השלל, ואף תיאר אותו.

המלך המצרי חזר לארצו ויצא להלחם בכוש. יואב פנה עם צבאו מזרחה ואחר זמן מה הניח את כתר בני-עמון לרגלי דוד.

8 שמואל א', ל, 1.

9 גינצבורג אנדות היהודים, חלק ט"ו ע' 63 (לפי תרגום מרדכי הכהן). ראה שם גם הערה 77, ע'

המלכה תחפניס

על חורבות האימפריה העמלקית הגדולה קמו שתי ממלכות שזכו לחירות ולעוצמה - ארץ ישראל ומצרים. הירושה התחלקה בין שתיהן. ממלכת יהודה התפשטה על מחוזות עמלק האסייתים, מנהר פרת בצפון ועד גבול מצרים בדרום. התפשטותה הופנתה גם מזרחה - דוד ויואב הובילו את צבאם נגד מואב, עמון, אדום, וארם. ארם השתרעה אותה עת על פני סוריה ועד ארם נהריים. אדום שכנה לכל אורך חוף ים סוף והשתרעה על חלק גדול של חצי האי ערב¹.

שמואל ב', ח, 14: וישם באדום נְצָבִים בכל אדום שם נְצָבִים, ויהי כל אדום עבדים לדוד...

הדד, נער מזרע המלוכה באדום, היה בין אלה שנמלטו ממדין לפארן, ומפארן למצרים "אל פרעה מלך מצרים..."

מלכים א', י"א, 19: וימצא הדד חן בעיני פרעה מאד, ויתן לו אשה את אחות אשתו, אחות תחפניס הגבירה.

הדבר היה בימי דוד. אם כך, פרעה חייב היה להיות יעחמס². בין מלכותיו של יעחמס צריכה להימצא אחת בשם תחפניס. אנו פותחים את רשימת מלכות מצרים לבדוק אם אמנם היתה ליעחמס מלכה בשם כזה. שמה אכן נשתמר וקריאתו תנתפ, תנתחפ, ויתכן אף תחפנס.³

1 לפי המסורת הערבית, נכבשה העיר מדינה על-ידי דוד. ראה Al-Samhudi על "תולדות העיר מדינה", ע' 26 ואילך.

2 הדד עזב את מצרים אחרי מות דוד (מלכים א' י"א, 21) יעחמס מלך למעלה מעשרים שנה, לפי מנחו עשרים וחמש שנה.

3 Gautier בספרו על "מלכי מצרים" כרך II, ע' 187 הערה 3. אולם ראה Stricker ב-AOR, XV, ע' 11-12.

איתורה של עואריש⁽¹⁾

היכן היתה עואריש (Auaris), עיר המבצר שבאמצעותה שלטו העאמו-חיקסוס על מצרים? עיר זו היתה גדולה דיה על מנת להכיל בין חומותיה עשרות ואף מאות אלפי חיילים, מלבד אוכלוסיית נשים, ילדים, ועבדים, ואף עדרי צאן ובקר לרוב. תיאורו של מנתו (כפי שמביא יוספוס בנגד אפיון, סעיף י"ד ע' ט"ז) מצביע על אתר בגבולה המזרחי של מצרים:

[סאליטיס מלך החיקסוס] הפקיד חיל משמר במקומות אשר מצא בהם חפץ. ויותר מכל חיזק את קצות המזרח, כי ירא את האשורים אשר גדלו ועצמו מאד בימים ההם, פן יתאוו לעלות על ממלכתו. הוא מצא בנפת סתרואיס עיר נאה למשגב במזרח נהר פיבסת אשר נקראה בתיאולוגיה ישנה אחת בשם אוריס [עואריש] ובנה אותה והקים עליה חומה בצורה מאד והושיב בקרבה לשמור עליה המון חמושים, כעשרים וארבע ריבוא אנשי חיל.

מספר מלומדים העלו השערות שונות לאיתורה של עואריש - כולן לאורך הפלג המזרחי של הדלתא - הוא "נהר פיבסת" אולם לשוא מחפשים את עואריש לאורך הפלג המזרחי של הדלתא², את דברי מנתו - יוספוס "במזרח נהר פיבסת" יש לתרגם "מזרחה לנהר פיבסת".

ניתן לאתר את עואריש בדרך הבאה: שאל לכד את "עיר עמלק", מושבו של המלך אגג. לכידתה של עיר זו שמה קץ לשליטת עמלק "מחילה בואך שור אשר על פני מצרים" (שמואל א', ט"ו, 7). אם משווים פסוק זה עם כ"ז, 8: "...והעמלקי...בואך שורה ועד ארץ מצרים". מוצאים אנו רמז למיקומה של עיר עמלק על גבול מצרים אך לא במצרים גופה.

דבר זה מתישב גם עם כתובת הקצין יעחמס: "הלכתי בעקבות המלך שיצא את ארצו (abroad) רוכב במרכבתו. האחד שם מצור על העיר עואריש". פירוש "עואריש" במצרית הוא "עיר רצועת המדבר"³. עואריש בגבולה הצפוני-מזרחי של מצרים, נועדה על-ידי מייסדה, המלך החיקסוסי סאליטיס, לאבטח את האגף המזרחי נגד כל התקפה מצפון⁴. המבצר חלש על מצרים ועל ארץ-ישראל - סוריה. הוא היה על גדות נחל - כך נאמר בתיאור המצור על-ידי

(1) אין תעתיק אחיד בעברית עבור מבצר החיקסוס (Auaris). שמחוני בתרגומו את יוספוס כותב "אוריס"; בדברי ימי מצרים לברסטד, בתרגום אטינגר הערוך על-ידי אטר, האיות הוא "עורת", והיות ומבחינה פונטית "עואריש" תואם אף יותר, נקטנו בכתוב זה המדגיש את הדמיון לאל-עריש.

2 Montet בספרו "הדרמה של עואריש" ע' 47, כותב: "הקורא יופתע לשמוע שער היסטורית טולטלה על-ידי האגיפטולוגים לכל ארכה של הדלתה המזרחית, מפלוציום עד הליאופוליס (און) דרך תל-אל-ח'ר, אל-קנטרה, צאן-אלחג'ר (טאניס), תל-אל-יהודיה".

3 Sethe "מקורות" IV, ע' 390, JEA-Gardiner, III, ע' 100.

4 יוספוס, נגד אפיון סעיף י"ד ע' ט"ז ואילן.

שואל: "ויבא שואל עד עיר עמלק, וירב בנחל" (ט"ו, 5), וכך בכתובתו של הקצין המצרי, יעחמס: "האחד לחם על פני המים בתעלה [אפיק נחל] בעואריש".⁵ הנחל היחיד בכל השטח הוא ואדי אל-עריש. מכיוון שנזכר קרב באפיק מים בכתובת יעחמס, חיפשו את עואריש על גדות השלוחה המזרחית של הנילוס, אם כי מנתו, לפי יוספוס, כתב שהיתה מזרחה לשלוחה המזרחית של הדלתא. יתר על כן, השם "נחל" שעליו נבנתה עיר עמלק מיוחס במקרא בקביעות ל"נחל מצרים" הוא ואדי אל-עריש שעל גבול מצרים.⁶

גם מתקופה יותר מאוחרת בקורות מצרים ניתן למצוא רמזים לאיתורה של עואריש. חרמחב, ששלט במצרים לפני עלות השושלת התשע-עשרה, נהג לכרות את אפם של העבריינים ולהגלותם ל"ת'ארר". ת'ארו היתה תחנת משמר על גבולה הצפוני מזרחי של מצרים, כפי שניתן להיווכח מתיאורי מסעות המלחמה שניהלו מלכי השושלת התשע-עשרה. אדם חסר אף דמה בהופעתו למצורע, טמא, ומנודה מן החברה. העבריינים כרותי האף הוגלו למקום "הטמאים", לפינה הנידחת ביותר במדינה. מנתו, בכתבו על מרד טמאים אלה, סיפר:

חילו את פני המלך לתת להם למנוחה ולמגן את עיר הרועים אַוְרִיס
החובה בימים ההם, והמלך נעתר להם ונתן להם את שאלתם.⁷

יש להניח שת'ארו היתה סמוכה לעואריש, אם לא עואריש עצמה בשם אחר.⁸ מקום מושבם של כרותי האף שהוגלו נקרא בפי סופרים יוונים ורומים "רינוקורורה" או "רינוקולורה" (האף הכרות). מקום זה זוהה כאל-עריש: בתרגום השבעים מתורגם "נחל מצרים" (ואדי אל-עריש) ל"רינוקורורה".⁹ מכאן שעואריש הקדומה היא אל-עריש של היום.

לכשיחפרו הארכיאולוגים על גדות ואדי אל-עריש ימצאו את שרידי עואריש (Auaris), אחד מגדולי המבצרים של ימי קדם.¹⁰ כעדות נוספת אצטט את דברי מסעודי על שליט מהשושלת הראשונה של פרעונים עמלקים: "סמוך לאל-עריש הוא בנה מבצר".¹¹

5 Breasted "רשומות מצריות עתיקות" כרך II סעיפים 7-13.

6 השווה במדבר ל"ר 5; מלכים ב' כ"ד 7; דברי הימים ב' ז' 8. "נחל" היה גבולה של מצרים.

7 יוספוס, כנ"ל, סעיף כ"ו.

8 הסימן המיצג את עואריש בא מיד לאחר זה של סח'ת-זא (Sekhet-Za); סח'ת-זא מופיע בהקשר

לת'ארו על מספר כתובות מתקופת הרעמססים. ראה JEA, Gardiner, III, ע' 101.

9 אפיפנוס אמר: "רינוקורורה" פירושו "נחל"; סעדיה תרגם את "נחל מצרים" כ"ואדי אל-עריש" וכמו כן אבו-פאיד. Hitzig ("היסטוריה ומיתולוגיה של הפלשתיים" ע' 112 ואילן) הבין שאל-עריש צריכה היתה להיות עיר עתיקה אך לא יכול היה לזהות את העיר הקדומה שעמדה באתר אל-עריש.

מענין שבערבית פירוש "אל-עריש" הוא "עיר הכתר".

10 Montel, כנ"ל, ע' 47-48 כתב: "קל לזהות את השמות הגיאוגרפים מימי קדם אם השתמרו

בערבית. תל-באסטה מכסה את חורבותיה של בובאסטיס (פיבסט)... אך שמה של עואריש נשכח זמן רב לפני שנסתיים עידן הפרעונים."

11 Maqoudi בספר "קיצור הפלאות" ע' 388.

הקבלות בין החיקסוס לעמלק

האם הוכחה זהות עמלק עם החיקסוס, או אולי בכל זאת היו שני עמים שונים? נסכם את העדויות ההיסטוריות שהובאו בעמודים הקודמים אלו מול אלו.

עם שנקרא עאמו (בכתובות מצריות) או חיקסוס (על-ידי סופרים יוונים) פלש למצרים בעקבות זעזועי טבע אדירים,¹ כאשר הנהר "הפך לדם" והארץ רעדה.² הם פשטו על מצרים מבלי להתקל בהתנגדות - כבשו אותה "באפס יד".³ הם היו אכזרים במיוחד - הם הטילו מומים בפצועים וכרתו את אברי השבויים,⁴ שרפו ערים, חטפו נשים וטף, הרסו מצבות ויצירות אמנות, והחריבו את המקדשים עד היסוד.⁵ הם בזו לרגשות הדת של המצרים.⁶

הם שיעבדו את המצרים והטילו עליהם מס.⁷ פולשים אלה באו מאסיה⁸ ונקראו ערבים,⁹ אך היו בהם גם יסודות של בני חם.¹⁰ הם היו רועים¹¹, והיו זריזים בחץ וקשת¹². מלכיהם משלו כפרעונים במצרים¹³. הם שלטו גם על סוריה וכנען, על איי הים התיכון, ועל ארצות אחרות, הם היו הכוח החזק ביותר באיזור במשך תקופה ארוכה.¹⁴

העאמו בנו עיר מבצר גדולה מזרחית לדלתא של הנילוס¹⁵. הם רוששו את תושבי מצרים בהתנפלים עם עדריהם על יכול השדות ממש לפני עונת הקציר¹⁶.

1 פפירוס איפואר 1:3;1:15.

2 פפירוס איפואר 1:6; 10:2;2:4; פפירוס ארמיטג' recto, b 116.

3 מנתו, לפי יוספוס נגד אפיון, סעיף י"ד ע' ט"ז.

4 השווה לממצאי Petrie בקברים חיקסוסים (בספרו "חיקסוס וערי יסדאל" ע' 12).

5 מנתו, לפי יוספוס, נגד אפיון סעיף י"ד, ע' ט"ז; כתובת חאתשפסות בספיאוס ארטימדוס (Speos

Artemidos) (ראה הערה 9 בסעיף "שתי שאלות" בסוף הפרק הראשון).

6 פפירוס סאליאר I; פפירוס איפואר 2:17; מנתו לפי יוספוס.

7 מנתו, לפי יוספוס.

8 מנתו, לפי יוספוס, שם, סעיף י"ד ע' ט"ז ("מארצות המזרח"); פפירוס איפואר 10:14;13:15.

9 מנתו, לפי יוספוס, שם, סעיף י"ד ע' י"ז.

10 פפירוס איפואר 10:14;3:15.

11 מנתו לפי יוספוס.

12 פפירוס איפואר, 15:3, 14:10; לוח קארנברון.

13 חרפושיות של מלכים חיקסוסים; פפירוס סאליאר I; מנתו לפי יוספוס.

14 כתובות של אפפ; ראה Breasted, "דברי ימי מצרים" ע' 218; Meyer "תולדות ימי קדם", I חלק

שני, ע' 319.

15 מנתו, לפי יוספוס, שם, סעיף י"ד ע' ט"ז; קבר הקצין יעחמס; פפירוס סאליאר I; כתובת

חאתשפסות בספיאוס ארטימדוס.

16 פפירוס ארמיטג'.

בין מלכיהם היו לפחות שניים שנקראו בשם שהגייתו, כמשוער, אפפ; שניהם התבלטו, אחד בראשית התקופה והשני באחריתה.¹⁷ שלטונם של החיקסוס-עאמו השתרע על ארצות רבות במזרח הקרוב והתיכון. שושלות חיקסוסיות משלו במצרים למעלה מחמש מאות שנה,¹⁸ ולשלטונם הושם קץ כאשר מבצרם שעמד על יד אפיק מים הושם תחת מצור על-ידי צבא זר כלשהו.¹⁹ חלק מהאוכלסיה הנצורה הורשתה לצאת;²⁰ אפיק הנחל שימש זירה עיקרית למצור ולהסתערות על המבצר.²¹ עם מיגור אימפרית העאמו, לאחר מצור זה, השתחררה מצרים והפולשים שגורשו עברו למבצר שרוחן שבדרום כנען, בו הוסיפו להחזיק מעמד עוד שנים מספר.²² גם על מבצר זה הוטל מצור, ולאחר מצור ממושך נכבשה העיר בהסתערות. מגיניה נהרגו, ושרידיהם התפזרו לכל עבר וכל חשיבות לא נותרה להם.²³ הם השאירו תחושת שנאה עזה בלב המצרים.²⁴

העם האחר נקרא עמלק. הם יצאו את ערב לאחר סדרה של מכות,²⁵ ומיד לאחר רעידת אדמה עזה.²⁶ רבים מהם נספו בשיטפון פתע שהציף את ארץ ערב בשעת הגירתם.²⁷ בני-ישראל נתקלו בהם לאחר שיצאו ממצרים, שחרבה בזעזועי טבע קשים,²⁸ בהם האדימו מי היאור כדם, הארץ רעדה, והים גאה בנחשול פתע.²⁹ הפולשים מערב תפסו את הנגב, ובו בזמן נעו בכיוון מצרים.³⁰ הם כבשו את מצרים ללא התנגדות.³¹

17 פפירוס סאליאר I; השווה Petrie "היסטוריה של מצרים" כרך I ע' 243.

18 מנתו, לפי יוספוס, שם, סעיף י"ד, ע' י"ז.

19 קבר הקצין יעחמס; השווה נגד אפיון סעיף י"ד ע' י"ח.

20 מנתו, לפי יוספוס.

21 קבר הקצין יעחמס.

22 קבר הקצין יעחמס; השווה מנתו, לפי יוספוס.

23 קבר הקצין יעחמס.

24 מנתו, לפי יוספוס.

25 Maçoudi (מסעודי) "ערבות הזהב", III ע' 101; "כיתאב אל-אעאני", ע' 206 ואילך.

26 אל-חרית מצוטט על-ידי מסעודי (Maçoudi "ערבות הזהב" III ע' 101). השווה שמות י"ב, 29.

ראה גם רש"י לתהלים, י"ח, 8.

27 Maçoudi, "כיתאב אל-אעאני", ע' 207.

28 שמות, י"ז, 16-8; במדבר, י"ד, 43-45.

29 שמות ז, 20; י"ב, 29; רש"י לתהלים י"ח, 8; שמות י"ד, 27; ט"ו, 8.

30 במדבר י"ג, 29; י"ד, 43; במדבר רבה ט"ז, י"ח; גינצבורג, אנדות היהודים, חלק י"א ע' 153;

Tabari, "כרוניקה", ע' 261; Abulfeda, "היסטוריה טרום איסלמית", ע' 179.

31 Maçoudi "ערבות הזהב", II 397.

הכובשים העמלקים באו מארץ ערב, אך כנראה דם בני חם זרם בעורקיהם³². הם היו רועי צאן, ופשטו עם עדריהם הגדולים משדה לשדה.³³ הם הטילו מומים בפצועים ובשבויים, כרתו אברים, ועשו מעשים אכזריים ביותר גם בצורות רבות אחרות³⁴. הם גנבו ילדים וחטפו נשים;³⁵ הם שרפו ערים;³⁶ הם הרסו מצבות ויצירות אמנות ששרדו מזעזעי הטבע, וגזלו את אוצרותיה של מצרים³⁷. הם בזו לרגשות הדת של המצרים.³⁸ עמלקים בנו עיר מבצר בגבול הצפוני-מזרחי של מצרים³⁹. מלכיהם היו פרעונים ושלטו ממבצר זה⁴⁰. הם התפשטו על פני מערב אסיה וצפון אפריקה, ובזמנם היו הכוח החזק ביותר באיזור⁴¹. הם כבשו את המצרים לעבדים, ולבני שבטם היו עבדים מצריים⁴². הם בנו גם מצודות קטנות יותר בסוריה ובארץ ישראל,⁴³ ועל-ידי פשיטות עם עדריהם על השדות בעונות הקציר הם רוששו את בני ישראל⁴⁴.

שליטת עמלק על מדינות רבות של המזרח הקרוב והתיכון נמשכה, בהתאם לחישובים שונים, כארבע-מאות וחמשים שנה⁴⁵. בין מלכי עמלק היו לפחות שניים שנקראו אגג; שניהם התבלטו, אחד כמה עשרות שנים לאחר יציאת-מצרים, והשני באחרית שלטון עמלק.⁴⁶ עמלק התחתן בפלשתים⁴⁷.

- 32 The Encyclopedia of Islam על עמלק.
 33 שופטים, ו-3; 12, ז; שמואל א', ט"ו, 14, 9.
 34 דברים, כ"ה, 17-18 והרבה מקורות חז"ל, ראה גינצבורג אגדות היהודים, חלק י"א, ע' 30-34 וקטעים אחרים על עמלק שם.
 35 שמואל א', ל, 2-3, 16.
 36 שמואל א', ל, 1.
 37 Maṣoudi "קיצור הפלאות", ע' 342, 361.
 38 Maṣoudi "כיתאב-אל-אע'אני", ע' 206.
 39 שמואל א', ט"ו, 5, 7; השוואה Maṣoudi "קיצור הפלאות" I ע' 331.
 40 Maṣoudi "קיצור הפלאות" I ע' 331 ואילך, 338; Abulfeda "היסטוריה טרום איסלמית", ע' 101 ואילך, ו 179; Tabari "כרוניקה", ע' 209; אבן-עבד-אל-חכם, יאקוט, פירוש לסורה II 46, בקוראן; אל-קורטובי, פרוש לקוראן לאותה סורה (Leiden Ms.).
 41 במדבר, כ"ד, 20; כ"ד, 7; שמואל א' ט"ו, 7; ראה גם גינצבורג אגדות היהודים.
 42 שמואל א', ל, 13; המקורות הערביים מהמאה ה-9 עד ה-13 הנזכרים לעיל.
 43 שופטים, ה, 14; י"ב, 15.
 44 שופטים, ו-3; 12, ז; שמואל א', י"ד, 48.
 45 השוואה: מלכים א', ו, 1; שמות, י"ז, 8 ואילך; שמואל א', כ"ז, 8; ל, 1. (ראה גם גינצבורג, חלק ט"ו ע' 63-64) יואב שר צבא דוד נלחם בעיר עמלקית. מכאן שעמלק, שהגיעו בזמן יציאת מצרים, עדיין היוו מטרד בימי דוד.
 46 במדבר, כ"ד, 7; שמואל א', ט"ו, 8.
 47 אבולסעוד פירוש לקוראן סורה II, 247; השוואה Abulfeda "היסטוריה טרום איסלמית" ע' 17; השוואה גם Amalik, Encyclopedia of Islam

שלטונם הגיע לקיצו כאשר עיר מצודתם על גבול מצרים הובסה, לאחר מצור, על-ידי שאול, מלך ישראל⁴⁸. אפיק נחל היווה את הזירה העיקרית של המצור⁴⁹. חלק מחיל המצב הנצור הורשה לצאת⁵⁰. לאחר נפילת המבצר התמוטטה שליטת עמלק מחוילה בואך שור אשר על פני מצרים⁵¹. פליטיהם נמלטו לאיזור ההררי של הנגב,⁵² שם ניסו לחדש את עמידתם בעיר בצורה. גם עיר זו הוקפה, ולאחר מצור ממושך נכבשה בהסתערות⁵³. מאז לא נותרה להם עוד כל חשיבות.⁵⁴

שנאה יוקדת כלפי עמלק מתמידה עד היום בזכרון העם היהודי.⁵⁵

על סמך ההקבלות הרבות הללו אין עוד מנוס מן המסקנה ש"עאמר" שבמקורות המצריים ר"עמלק" שבמקורות העבריים והערביים, לא היו שני עמים שונים, אלא אותו עם עצמו. אפילו שם היה למעשה זהה: "עאמו (ר'עומיה)" היה שם נפוץ בין העמלקים והיה לשם נרדף ל"עמלקי". ג'אוהרי, לכסיקוגרף ערבי בן המאה העשירית לספירה הנוכחית, כתב: "נמסר לנו ששם זה [עאמו או ע'ומיה] שימש להגדרת איש עמלקי".⁵⁶ החיקסוס, או העאמו, היו עמלק.

זהות זו, המבוססת על השוואות והקבלות רבות, היא התשובה לחידה בת אלפיים ומאתיים שנה: מי היו החיקסוס? כבר בימי יוספוס, במאה הראשונה לספירה הנוכחית, היתה בעיה זו שנויה במחלוקת זה זמן רב. הראיות שהובאו בפרק הנוכחי לזהות עאמו-חיקסוס עם עמלק, סוכמו כאן שוב, נקודה אחר נקודה בשל ההשלכות רבות המשמעות הנובעות מזיהוי זה. דפי הספר הבאים ימחישו עד כמה רבה חשיבותן של השלכות אלה.

48 שמואל א', ט"ו, 5 ואילך.

49 שם.

50 שם, 6.

51 שם, 7.

52 שמואל א', ל, 1; ראה גם גינצבורג, חלק ט"ו, ע' 64-63 וע' 175; השווה Samhudi, "תולדות העיר

מדינה" ע' 26.

53 גינצבורג, ט"ו ע' 64-63 וע' 175.

54 דברי הימים, א', ד, 42-43.

55 דברים, כ"ה, 17-19; שמואל א', ט"ו, 2; כ"ח, 18. גינצבורג, חלק ז"א, ע' 30-34.

56 ראה Tuch במאמרו "עשרים ואחת כתובות מסיני" טון הביא את הציטוט מג'אוהרי מבלי לשים

לב לבעיה הנידונה כאן ביחס לזהות עמלק וחיקסוס.

הטעות שבזיהוי ישראל עם החיקסוס וראשית האנטישמיות.

לעולם לא שכחו בני-ישראל את עונותם במצרים, אולם הם לא נטרו איבה למצרים¹ או לעמי קדם אחרים. רק עמלק הפך לסמל הרע, ולנושא שנאתם:

דברים כ"ה, 17-19: זכור את אשר עשה לך עמלק, בדרך בצאתכם ממצרים. אשר קנה בדרך ויזנב בך כל הנחשלים אחריו ואתה עיף ויגע, ולא ירא אלהים. והיה בהניח ה' אלהיך לך מכל איביך מסביב בארץ אשר ה' אלהיך נתן לך נחלה לרשתה תמחה את זכר עמלק מתחת השמים, לא תשכח.

רשעותו התהומית של עמלק הודגשה שוב ושוב בספרות העברית העתיקה:² כיצד מצצו את דמם של הנחשלים במדבר; עד כמה מוגי-לב היו בהתקיפם מהעורף; מה שפל, אכזר, ונקלה היה שבט זה.

הם התעללו בפצועים והשליכו את אבריהם שכרתו כלפי שמים, תוך לגלוג לרבון העולמים³. גינצבורג מביא מדברי חז"ל הממחישים את הרגשת עם-ישראל במלים סמליות אלה:

כל זמן שזרעו של עמלק בעולם, לא השם שלם ולא הכס שלם, אבד זרעו של עמלק מן העולם - הכסא שלם והשם שלם⁴.

אם יבוא אחד מכל אומות העולם להתגייר, שיקבלו אותו ישראל, אבל מביתו של עמלק לא יקבלו גרים לעולם⁵.

על רשעותו יהא עמלק "ראשית ואחרית פורענות לכל יורדי גיהנום"; "הקב"ה בכבודו ובעצמו הוא שיכרית את עמלק מן העולם."

החיקסוס עוררו שנאה דומה בלב המצרים; הפקרותם ואכזריותם הקיצונית נחרתו עמוק בזכרון העם המצרי. הם השחיתו ושרפו מגילות פפירוס וחפצי אמנות; הם עינו את השבויים; במחנותיהם נכרתו איברים. הם האמינו רק בעליונות כוחם, אותו הפעילו במחנותיהם על קרבנותיהם חסרי הישע.

אפילו הסופרים הערביים הוקיעו את התנהגותם המרושעת והמופקרת של עמלק, הן כלפי קודש והן כלפי חול, במקרה ובמצרים כאחד. גם הערבים האמינו שהאל גירש את עמלק ממכה בגלל רשעותם.

1 דברים, כ"ג, 8 "...לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו".

2 ראה גינצבורג אנדות היהודים, חלק י"א, ע' 30-34, קטעים על עמלק, ומקורות והערות בע' 5-283.

3 גינצבורג, שם, חלק י"א ע' 31.

4 גינצבורג, שם, ע' 34; ראה רש"י לשמות י"ז, 16.

5 גינצבורג, שם.

בחלקו של שאול נפל להילחם בעמלק, ולשחרר את ישראל ואת מצרים מעולו. העובדה שבני-ישראל לא נזכרו לטובה על חלקם בשחרור מצרים, והוזכרו בעילום שם כ"האחד" או כ"הם" בהיסטוריה המצרית, הינה הקטנה שבעוולות; כפיות הטובה הממשית מידי ההיסטוריונים המצריים היתה בזיהויים עם אותם כובשים אכזריים שהם גירשו מעואריש.

יעחמס, הקצין שהשתתף בקרב, כתב כי בנפול עואריש נסוגו החיקסוס לשרוחן שבנגב. אולם מנתו, לאחר מאות רבות של שנים, כתב שהחיקסוס נסוגו לארץ ישראל ובנו את ירושלים, וכשהוא סותר את דברי עצמו, כתב גם שמאוחר יותר, כאשר מרדה מושבת המצורעים בעואריש, קראו מורדים אלה לעזרתם את ה"סולומיתים" (אנשי ירושלים) ואיתם יחד כבשו את מצרים; וכי סולומיתים אלה היו אכזרים, וש אחד המצורעים, בשם אוסרסיף, הסב את שמו למשה. בסיפור מבולבל זה משתקף כנראה, בראי עקום, כיבוש מצרים על-ידי אשור, בפלוש סנחריב ואסר-חדון לארץ-ישראל ולמצרים "עם צבא רב של אשורים וערבים". אנשי ירושלים מעולם לא כבשו את מצרים.

גל האנטישמיות הראשון החל במזרח עוד לפני מנתו, באימפריה הפרסית, על-ידי המן "האגגי צורר היהודים".⁶ המן, שהיה מזרע אגג העמלקי,⁷ זמם להשמיד את כל היהודים בארצות פרס ומדי.

יכולים אנו לשער שהמסורות בבית המן ליבו שנאה זו. מסורות אלה סיפרו כיצד אגג, אבי אבותיו המלכותי של המן, הובס בידי מלך ישראל והוצא להורג בידי נביא בישראל.

בעולם היווני אין למצוא זכר כלשהו לשנאת יהודים, עד שהחלה הפצתם של סיפורי מנתו. עד אז נחשבו לעתים היהודים לעם מסתורי, אך לא נשתמרו שום ביטויי שנאה או בוז בכתבי הסופרים היוונים הקדומים. את ההתייחסויות הקדומות ביותר ליהודים בכתבי היוונים מוצאים אצל תיאופרסטוס, קליארכוס איש סולי, ומגאסתנס,⁸ פילוסופים ששיגשו בסוף המאה הרביעית ובתחילת השלישית לפסה"נ. תיאופרסטוס כתב:

הם גזע של פילוסופים שאינם פוסקים מלעסוק באלוהות.

וקליארכוס, איש סולי, כתב:

היהודים הם צאצאי הפילוסופים מהודו. הפילוסופים נקראים "קאלאנים" בהודו, ו"יהודים" בסוריה... שם בירתם קשה מאד להיגוי: היא נקראת "ירושלים".

6 מגילת אסתר ג, 10.

7 במגילת אסתר נקרא המן חמש פעמים האגגי ("המן בן המדתא האגגי" או סתם "המן האגגי").

8 ראה Reinach בספרו "טקסטים של סופרים יוונים ורומיים הנוגעים ליהדות".

קליארכוס סיפר את המעשה ביהודי שממנו למד אריסטו חכמה בעת מסעו באסיה, וציטט את דברי אריסטו על "ישוב דעתו, הראוי לשבח, של יהודי זה, ועל שליטתו העצמית".

כמו כן סיפר אבזביוס (מפי נומניוס) שפיתגורס ואפלטון היו בקשר הדוק עם חכמי היהודים, וביקשו ללמוד מהם⁹. מגאסתנס¹⁰, שחי בהודו בין השנים 302 ל-291 לפסה"נ, כתב בספרו "אינדיקה":

כל הדעות שהביעו הקדמונים ביחס לטבע, מצויות אצל פילוסופים הזרים ליוון; בהודו אצל הבראהמינים, ובסוריה אצל אלה הנקראים יהודים.

התייחסויות אלה בשפה היוונית הן היחידות ששרדו מן התקופה שקדמה להופעת "קורות מצרים" של מנתו.

השנאה לכובשים-הרועים, חסרי צלם אנוש, שלא כבתה מעולם בזכרון הדורות הבאים, לובתה מחדש: היהודים זוהו כצאצאיהם של החיקסוס. בעקבות מנתו באה ספרות ענפה של כתבי הסתה נגד היהודים; סופרים רבים חזרו על מעשיותיו, קישטו וניפחו אותן¹¹. ביניהם היה אפיון, שנגדו יצא יוספוס בכתב הצטדקות, "נגד אפיון", על שטען שעם ישראל כלל אינו עם עתיק. יוספוס לא ניסה כלל להטיל ספק בזיהוי היהודים עם החיקסוס, להיפך הוא קיבל, ואף הגן על תפיסה זו. טעמו היחיד לכך היה רצונו להוכיח, בעזרת סיפורי מנתו, את קדמוניותו של עם ישראל.⁽¹²⁾

יוספוס מילא תפקיד טרגי במלחמה בגליל וביהודה, בימי חורבן בית שני. ראשיתו לוחם בראש צבא הגליל, ואחריתו בוגד. כתב ההצטדקות שלו בזכות העם היהודי נחשב ליצירת מופת, שתורגמה וצוטטה לעתים קרובות על-ידי אלה שניסו להגן על עם-ישראל. אולם טיב הגנת עטו כטיב הגנת חרבו היה.

השנאה לחיקסוס, שיקדה במשך דורות בלב עמי המזרח הקדום, מצאה ביהודים מטרה לחיציה.

שנאה יכולה להתמיד זמן רב, אף אם השנוא איננו עוד בחיים. עד כמה תגבר שנאה כזו אם סבורים שנושא השנאה לא חדל להתקיים כעם, אלף שנה קודם לכן, אלא עדיין מוסיף כביכול להתקיים. מנתו המצרי ראה ביהודים את

9 לפי Eusebius, מפי נומניוס, XIII ע' 2: "אפלטון הגיע להבנתו את האל מהחומש. 'אפלטון' זהו תרגום השם 'משה' בשפת האתונאים".

10 היסטוריון ומדינאי בשדותו של סלווקוס ניקאטור.

11 מצוטטים על-ידי Reinach, כנ"ל.

(12) נגד אפיון בעברית נקרא גם קדמות היהודים כי, כפי שיוספוס מסביר בפתח הספר, מטרתו להוכיח את קדמות עם ישראל בוויכוחו נגד אפיון. קדמוניות היהודים הוא ספרו ההיסטורי הידוע יותר, ומפני הדמיון שעלול לגרום לבלבול, מוכר הספר רק תחת הכותרת נגד אפיון.

זרעם הנקלה של עריצים אכזריים. סופרים יוונים ורומים, שבאו בעקבותיו, קבעו את היהודים כמטרה עבור עצם הצורך התמידי לשנוא. דברי דופי ולעז נערמו זה על גבי זה, וסיפורי זוועה נבדו בדבר ראש חמור שהיהודים עבדו לו בבית מקדשם, ובדבר דם אדם שמצצו.

הקללה על עמלק היתה לרועץ לעם ישראל. "תמחה את זכר עמלק מתחת השמים". זכרו נמחה, איש לא ידע עוד שעמלק היו החיקסוס.

בני-ישראל סבלו סבל רב מעיוות זה של ההיסטוריה, שנגרם עקב זיהויים עם החיקסוס. הרדיפות החלו עם שיבושיו של מנתו המצרי, זה שעמו שוחרר מעול החיקסוס בידי בני-ישראל. במרוצת הזמן ניזונה האנטישמיות ממקורות רבים אחרים.⁽¹⁾

(1) מכאן יש ללמוד עד כמה יש להיזהר מלהשוות, ולו אף בעקיפין או בהגבלה של "אלף אלפי הבדלות", מעשים של בני עם ישראל עם אלה של הנאצים, הגרועים אף מעמלק. כבר היום לא חסרים אנטישמים שמנסים לשכתב את ההיסטוריה הקרובה.

תולדות העולם על כף המאזניים

הראיות לזהות החיקסוס עם עמלק סוכמו כדי לחזק את הטענה ככל האפשר. לא רק פיתרון תעלומת זהות החיקסוס עומד כאן להכרעה, אלא מערך ההיסטוריה הקדומה כולו מונח על כף המאזניים. אם תהפוכות הטבע המתוארות בספר שמות ובפפירוס איפואר זהות הן, ואם נוסף על כך החיקסוס ועמלק חד הם, הרי שההיסטוריה, כפי שאכן קרתה, שונה לחלוטין מזו שלמדנו עד כה.

מכאן שלקביעת מועד יציאת מצרים חשיבות ראשונה במעלה: בני-ישראל לא יצאו ממצרים בימי הממלכה החדשה, כפי שטוענים כל המלומדים, אלא בסוף הממלכה התיכונה. כל משך תקופת החיקסוס נמצא בין שתי ממלכות אלה; גירוש החיקסוס לא היה זהה עם יציאת-מצרים, ואף לא קדם ליציאת-מצרים. החיקסוס גורשו על-ידי שאול; מיגורם לאחר מכן היה פועלו של יואב שר-צבא דוד. דוד חי במאה העשירית, ושאול היה קודמו על כס המלוכה. שנת 1580 לפסה"נ נקבעה כשנת גירוש החיקסוס, וכך נותרות כמעט שש מאות שנה ללא הסבר.

קורות איזה עם יש להזיז במאות שנים אלו? וכי אפשרי עיתויו של דוד במאה השש-עשרה לפסה"נ? שום חוקר של ההיסטוריה הקדומה לא יראה אפשרות כלשהי לשנות את דברי ימי מלכי ירושלים, אף לא במאה שנה, לא כל שכן בשש מאות שנה, מבלי לערער את כל הנתונים והמושגים המקובלים. במקרא רשומים ברציפות מלכי יהודה וישראל, מלך אחר מלך, ושנות מלכותו. אם אמנם מתגלות פה ושם אי התאמות, או קשיים ברישום הכפול של מלכי יהודה וישראל, הרי שהם בעלי סדר גודל שונה בתכלית, המסתכם לכל היותר בעשר או בעשרים שנה, אך לא במאות שנים.

קיימות נקודות מגע רבות בין תולדות ישראל ואשור. בעזרת נתונים משותפים נערכו לוחות כרונולוגיים כה מדויקים, עד שאולי נותר מקום להתווכח אם סנחריב, במסעו השלישי, פלש לארץ-ישראל בשנת 702 או בשנת 700 לפסה"נ, אך בשום פנים ואופן אין מקום לשאלה אם מלך אשורי זה בא לירושלים של חזקיהו בסביבות שנת 1280 לפסה"נ. יתכן שיש מקום לחילוקי דעות אם להאריך או לקצר את ימי מלכותו של מלך זה או אחר, כתוצאה מהשוואה בין ספרי מלכים ודברי הימים, אך תאריכי המאורעות בהם נטלו חלק גם אשור או בבל, נקבעו במספר מקרים עד כדי דיוק של שנה אחת.

תקופת מלכי יהודה נסתיימה עם גלות בבל בימי נבוכדנאצר, שהחריב את ירושלים ב-587 או ב-586 לפסה"נ. כורש הפרסי כבש את האימפריה הכשדית-בבלית במחציתה השניה של אותה מאה. השלטון הפרסי, ששנות כל אחד משליטיו, מלך אחר מלך, ידועות מכתבי מחברים יוונים רבים בני אותה תקופה, נמשך עד ימי אלכסנדר הגדול. היכן ניתן איפוא לשבץ שש מאות שנה אלה? האם סביר להניח שנעלמו כשש מאות שנה מדברי ימי ישראל וכי בגלל העלמן הצטמקה ההיסטוריה של עם ישראל עד כדי כך? היכן מקום הפער הזה ברצף ההיסטורי?

אין כל סימן לפער בהיסטוריה העברית, אפילו תוך מאמץ עילאי של הדמיון לא נוכל לקטוע את הרצף ההיסטורי כדי לפנות מקום למאות שנים נוספות. מאידך, כיצד ניתן לקצר היסטוריה? גם ההיסטוריה המצרית מיוצבת היטב. שושלת אחר שושלת משלה במצרים. החל מראשית הממלכה החדשה, בערך בשנת 1580 לפסה"נ ועד תחילת השלטון הפרסי, כאשר פשט כנבוזי על מצרים ב-525, ועד הכיבוש היווני ב-332 לפסה"נ על-ידי אלכסנדר הגדול, רצופות כל אותן תקופות שושלות ומלכים. לא זו בלבד שהעבר המצרי קבוע, אלא שהכרונולוגיה המצרית משמשת אִמֶת מידה להיסטוריה של העולם הקדום כולו. עידני התרבויות המינואית והמיקנית של כרתים ושל יוון תוארכו בהתאם לקנה המידה הכרונולוגי של מצרים. גם קורות אשור, בבל, והממלכה החיתית, חולקו, סודרו, ונקבעו בלוח הזמנים בהתאם למגעייהם עם מצרים. חלק מתולדות עברם של אשור ובבל נוגעים לעם ישראל, וקורות אלה בדברי ימיהם מתואמים בזמן עם דברי ימי ישראל; מאידך חלק מדברי ימי עברם של אשור ובבל קשורים עם קורות מצרים, והם מתואמים להיסטוריה המצרית המתוארכת בכשש מאות שנה מוקדם יותר בהשוואה לדברי ימי יהודה וישראל. באיזה תהליך מוזר וחסר הגיון יכול היה מצב כזה להיווצר?

אם האשם בהיסטוריה המצרית כי אז האפשרות היחידה היא שכמה מתולדותיה תוארו פעמיים, ושש מאות שנה חוזרות ונשנות בה. מכאן שגם קורות עמים רבים אחרים תוארו ברצף לא נכון. אולם זו נראית כהכרזה נועזת, המזלזלת בשכל הישר של דורות רבים בעולם המדע, כל מי שלמד, חקר, כתב, ולימד, היסטוריה.

שתי הברירות נראות כלקוחות מעולם ההזיה, גם זו המניחה כי שש מאות שנים נעלמו מתולדות עם-ישראל, וגם זו המניחה שהן הוכפלו בתולדות מצרים ובדברי ימי עמים רבים אחרים.

מכל מקום ברור כי לא יתכן שבירושלים היתה המאה העשירית ובנוא-אמון המאה השש-עשרה. ניטיב אם נודה שהטעות אינה בהיסטוריה אלא אצל

ההיסטוריונים, וכי על-ידי השוואת שתי ההיסטוריות, זו מול זו דור אחר דור, או שתימצאנה שש מאות השנים החסרות בארץ-ישראל, או שתתגלנה שש מאות שנים מדומות במצרים.

אערוך את המאורעות שלאחר גירוש החיקסוס-עמלק, דור אחר דור ומלוכה אחר מלוכה, בארץ-ישראל ובמצרים, ונראה אם גם הם חופפים, ועד היכן. אם נמצא שהמאות העשירית והתשיעית בארץ-ישראל תואמות את המאות השש-עשרה והחמש-עשרה במצרים, תהיה זו עדות נוספת לכך שזהות החיקסוס עם עמלק איננה הנחה שרירותית. בסקרנו את מהלך הדורות נוכל במהרה לאתר את הטעות, אך אפילו בטרם נדע איזו משתי המערכות בלתי נכונה, נוכל להסיק שדברי ימי העמים המותאמים לשתי המערכות נמצאים במצב של תוהו.